

Hranice současnosti. Archeologický potenciál výzkumu státních hranic a pohraničí bývalého Československa

Michal BUREŠ; Michal RAK; Lukáš FUNK; Martin TOMÁŠEK

ANOTACE: Příspěvek nahlíží na problematiku vývoje osídlení v blízkosti části státní hranice z pohledu archeologie současnosti.

České pohraničí prodělalo v minulém století zcela zásadní transformaci, způsobenou řadou faktorů stojících mimo vůli obyvatel této části naší země. Stalo se tak územím, ke kterému je nutno přistoupit jako k neopakovatelnému a netušenému zdroji informací o naší společnosti. Je také územím, ve kterém se nalézá řada hodnot, které jsou dnes již památkové a zaslouží si pozornost a po náležité dokumentaci a vyhodnocení i přiměřenou ochranu.

1

2

1. Archeologie modernity, supermodernity a současnosti

V české archeologické literatuře se doposud neustálil název pro archeologii nejnovějších období, kterou z různých důvodů nelze označit za postmedievální anebo industriální. Zájem oboru archeologie o nejnovější období vychází z kvalitativní sociologie a sociální antropologie a v archeologii se projevil poprvé zřetelně v etnoarcheologii.¹ Diskuse nad pojetím archeologie nejnovějších období, která chronologicky následují archeologii postmedievální a nesouvisí s industrializací ani industriálními památkami, byla vedena v anglosaské literatuře již v 70. letech 20. století, kdy se vyskytly takové termíny jako recentní archeologie nebo moderní archeologie.² V současné anglosaské archeologické literatuře se lze setkat s termíny jako archeologie recentní minulosti nebo archeologie současné minulosti („recent past“ a „contemporary past“), přičemž každé z těchto označení má odlišný význam.³ Podle Schofielda⁴ etnoarcheologie původně používala studium současných společností k testování hypotéz vzniklých na základě archeologických zjištění, v současnosti se však na základě archeologického poznání nejnovějších období můžeme na-

učit chápat vlastní společnost. Schofield⁵ dále definuje archeologii recentní minulosti jako archeologii 20. století, zatímco archeologii současné minulosti jako archeologii toho, s čím máme osobní zkušenost.⁶ V práci *After Modernity: Archaeological Approaches to the Contemporary past*⁷ je archeologie současné minulosti, jak vyplývá již z názvu, kladena chronologicky za moderní dobu jako archeologie vyvinutých deindustrializovaných společností druhé poloviny 20. století a počátku 21. století s těžištěm v období od konce studené války do počátku „internetové doby“. Současná minulost představuje minulost naší generace a generace, která tu naši bezprostředně předcházela a která ji bezprostředně následuje. Je to minulost, kterou známe „z první ruky“, maximálně „z druhé ruky“.⁸ V domácí literatuře se termíny jako recentní minulost nebo současná minulost nevyskytují, zato se již objevilo označení archeologie současnosti,⁹ jež v sobě, zdá se, vhodně snoubí pojetí anglosaské s mož-

Obr. 1. Pohoří na Šumavě (Puchers), k. ú. Pohoří na Šumavě: opuštěné domy čp. 14 a 86 na návsi zaniklé vesnice po otevření zakázaného pásma. Před rokem 1945 byl v domě čp. 14 konzum a četnická stanice a v domě čp. 86 poštovní úřad. Foto: Michal Bureš, podzim 1993.

Obr. 2. Pohoří na Šumavě (Puchers), k. ú. Pohoří na Šumavě: nové rekreační sídlo vzniklé v prvním desetiletí 21. století na troskách zaniklých domů čp. 14 a 86. Foto: Michal Bureš, zádří 2010.

2 Philip Riden, Post-post-medieval archaeology, *Antiquity* XLVII, 1973, s. 216.

3 Cornelius Holtorf – Angela Piccini (edd.), *Contemporary Archaeologies: Excavating Now*, Frankfurt am Main 2011. – Rodney Harrison – John Schofield, *After Modernity: Archaeological Approaches to the Contemporary Past*, Oxford 2010.

4 John Schofield, *Combat Archaeology*, London 2005, s. 29.

5 Ibidem.

6 Ibidem, s. 28.

7 Harrison – Schofield (pozn. 3).

8 Ibidem, s. 4.

9 Václav Matoušek, Graffiti ve světle archeologie. Příspěvek k diskusi o archeologii současnosti, *Cargo* II, 2000, č. 1, s. 4–17.

■ Poznámky

1 William Rathje, The Garbage Project, *Archaeology* XXVII, 1974, s. 236–241.

nostmi českého jazyka a termínů zažitých v domácím prostředí.

V poslední době se v domácí literatuře poměrně často objevuje označení archeologie modernity¹⁰ pro tu část archeologické disciplíny, která zkoumá nedávnou minulost, resp. minulou současnost na podkladě archeologických pramenů tvořených moderními, nikoli však současnými artefakty a ekofakty, které jsou mrtvé a němé.¹¹ Česká věda a kultura nabízí ke srovnání termíny z oboru dějin umění a termíny používané v historiografii. V dějinách umění se užívá termín „moderní umění“, za které se považuje umění zhruba od 60. let 19. století do surrealismu, a pro následující období termín „soudobé umění“. V architektuře se pojem „moderna“ váže k období od konce 19. století do 1. světové války. Za moderní dějiny se obvykle v historiografii považují dějiny od roku 1848, zatímco soudobé dějiny jsou od konce 80. let 20. století chápány jako dějiny 20. století s pomyslným zlomem v roce 1945.¹² Diskuse nad pojmem modernita, respektive postmodernita ve vztahu k archeologii se vede i v zahraničí. Problémem jsou nejen samotné termíny, ale i jejich vzájemný vztah. Doba následující po 2. světové válce je nazývána pozdní modernou nebo postmodernou, přičemž „pozdní moderna“ lépe vystihuje kontinuitu a návaznost na modernu. Zejména v souvislosti s archeologickým výzkumem občanské války ve Španělsku v druhé polovině 30. let 20. století se v literatuře také vyskytuje termín „archeologie supermodernity“. Podle González-Ruibala¹³ charakterizuje archeologii supermodernity zejména superdestrukce a dále nakládání s traumatickou minulostí a vzpomínkami na konflikty. Pro postmoderní období je typické rychlé střídání technologických a sociálních změn, které neznáme z předchozích vývojových období lidstva.¹⁴ Augé¹⁵ považuje za typickou „západní“ historickou zkušenost to, že 60., 70. i 80. léta se stala historií dříve, než skončila. Můžeme totéž říci o „našich“ středoevropských 60., 70. a 80. letech? Domníváme se, že nikoliv. Společnost zemí středoevropského prostoru nemůžeme pro toto období označit za postmoderní zejména proto, že jednou z hlavních charakteristik postmoderny je vysoce organizovaný nadnárodní kapitalistický korporativismus ovlivňující i kulturu.¹⁶ Přesto však nejnovější české dějiny obsahují několik zlomů, které byly nuceně zapomenuty a staly se historií dříve, než mohly být prožity a dostatečně zaznamenány. Máme zde na mysli československou přípravu na ozbrojený konflikt s nacistickým Německem, který se nakonec neudál. Stejně tak se neuskutečnil očekávaný poválečný návrat k demokracii a Československo místo něho prožívalo dlouhá desetiletí,

v nichž se jen těžko postřehnutelně střídala stagnace s úpadkem doplněná jednou invazí, která měla trvat „věčné časy“. A konečně je třeba zmínit léta 1989–1990, která přinesla dalekosáhlé změny, jež se tentokrát v již zmíněném „západním“ duchu staly historií dříve, než plně odezněly. Domníváme se, že právě toto specificky česko-slovenské hledisko nás opravňuje spatřovat těžiště archeologie současnosti v období druhé poloviny 30. až konce 80. let 20. století, aniž bychom odporovali pravidlu minulosti známé z druhé ruky, tedy z podání rodičů současných generací. Období let 1938–1989 je navíc obdobím nesvobody, které zanechalo v dějinách celou řadu bílých míst, jež nelze zmapovat pomocí standardních písemných pramenů a na něž je archeologie schopna přinášet nové pohledy a poznatky.

Současnost je pojem, který je na rozdíl od starších epoch nezbytně stále aktualizovat a není jej možno vměstnat do nějakého chronologického rozpětí – hranice současnosti se stále posouvá s námi. Archeologie současnosti není archeologií určitého období jako např. archeologie neolitu nebo středověku. Z tohoto pohledu se jeví užitečné určovat současnost chronologicky obráceně, tedy od současnosti do minulosti až do doby, která již přestala být přítomností, tedy doby, kterou jsme nezažili my ani naši rodiče.¹⁷

Archeologie studuje materiální kulturu, tedy to, co po sobě lidé zanechávají, z hlediska dlouhodobých procesů archeologické transformace. Tento náhled na předmět svého studia archeologie sdílí pouze s geologií. A právě studium procesů z dlouhodobé perspektivy umožňuje rozeznat změnu tam, kde ji náš vlastní prožitek neidentifikuje, a porozumět kontinuitě i diskontinuitě. Tradiční archeologie pomocí svých metod, zejména klasifikace, třídění a tvorby logického řádu, vytváří z období neznámých a vzdálených období známější a bližší, osvojuje si je. Archeologie současnosti zkoumá období, jež (téměř) každý zná ze své vlastní zkušenosti a pomocí stejných metod transformuje známé na odtažité, které je možné podrobit analýze.¹⁸ Tak například rozděluje a klasifikuje předměty v domácnosti podle materiálu na keramiku, kov a plast nebo člení ložnici na kvadranty za účelem sledování distribuce artefaktů.¹⁹ Taková poněkud absurdní činnost však rozkládá stereotypní vnímání dobře známých předmětů a situací, umožňuje na ně jiný pohled, jinak je pojmenovává, interpretuje a skládá do modelů odlišných od stereotypního chápání. Reverzní osvojení, vytváření neznámého z již známého, umožňuje redukovat množství informací na informace relevantní. Zatímco tradiční archeologie získává

informace z artefaktů, protože jiných zdrojů dat je nedostatečné množství, archeologie současnosti využívá artefaktů, aby artikulovala změť stejně hlasitě znějících hlasů, kterými na nás promlouvá nedávná minulost.²⁰ A jaký je hlavní metodologický přístup archeologie současnosti? Pravděpodobně to není terénní výzkum odkryvem – „vykopávky“, které obecně charakterizují archeologickou metodu nejlépe. Spíše než s výkopem se setkáváme s přístupy typickými pro krajinnou archeologii,²¹ povrchový průzkum využívající celou řadu dnes rozvinutých nedestruktivních archeologických metod. Důležitou součástí metody archeologie současnosti je fotografie,²² ať již fotografie dokumentující minulost, nebo fotografie postihující příznaky reliktu zkoumaného předmětu (typicky letecké a satelitní snímky a 3D modely vytvořené na základě fotografií).

Nezanedbatelný je rovněž existenciální rozměr archeologie současnosti a její funkce terapeutická. Západní společnost epochy konzumerismu si připouští pomíjivost existence méně než její předchůdci. Archeologie současnosti tak připomíná, že věci vznikají a zanikají a materiální svět je pomíjivý. Studium artefaktů ob-

■ Poznámky

10 Pavel Vařeka (ed.), *Archeologie 19. a 20. století. Přístupy – metody – témata*, Plzeň 2013. Zejména pak: Evžen Neustupný, *Archeologie modernity – teoretický kontext*, in: ibidem, s. 13–16.

11 Neustupný (pozn. 10), s. 13.

12 Tomáš Vilímek, *Specifika soudobých dějin*, in: Jana Čechurová – Jan Randák a kol., *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, Praha 2014, s. 172.

13 Alfredo González-Ruibal, *Time to Destroy. An Archaeology of Supermodernity*, in: *Current Anthropology* XLIX, 2008, s. 262.

14 Harrison – Schofield (pozn. 3), s. 7.

15 Marc Augé, *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, London 1995, s. 26–30.

16 Srov. Harrison – Schofield (pozn. 3), s. 128.

17 Ibidem, s. 5.

18 Victor Buchli – Gavin Lucas, *Archaeologies of the Contemporary Past*, Abingdon 2001, s. 9.

19 Ibidem, s. 158–167.

20 Ibidem, s. 14. Zmíněnou charakteristiku publikovanou v roce 2001 stojí za to srovnat s charakteristikou soudobých dějin, kterou nabízejí v roce 2004 F. Mayerová a Z. Vašíček: „Zatímco historiografie starších období se snaží z mála údajů vyvodit co nejvíce důsledků, stojí před soudobými dějinami úkol opačný – záplavu údajů rozumně zjednodušit, či dokonce hledat to podstatné“, Françoise Mayerová – Zdeněk Vašíček, *Minulost a současnost, paměť a dějiny, Soudobé dějiny* XI, 2004, s. 27.

21 U nás např. Martin Gojda, *Archeologie krajiny*, Praha 2000.

22 Harrison – Schofield (pozn. 3), s. 51.

dobí nesvobody může působit terapeuticky na ty, kteří takové období osobně prožili a tento prožitek v nich zanechal nějaké neblahé následky.²³ Svoji roli zde sehrává i známá úloha artefaktů, které nelžou. Archeologie tak vyplňuje prostor mezi tím, co lidé říkají a jak se chovají.

Entuziastická příprava ochrany státní hranice ve druhé polovině 30. let 20. století, která skončila potupným odstoupením pohraničí agresorovi; vysídlení obyvatelstva německé národnosti a následný pokus o dosídlení pohraničí, který selhal a vedl k jeho masivní depopulaci; budování systému ostrahy hranic proklamativně namířeného proti vnějšímu nepříteli, ve skutečnosti však spíše vůči vlastnímu obyvatelstvu – to jsou neuralgické body soudobých českých dějin. Jsou to zároveň události, jež jsou součástí individuálního historického vědomí každého z nás i kolektivního historického vědomí národa. Přesto, anebo právě proto, že se jedná ve svém důsledku o nepřijemné vzpomínky, stávají se extrémně vzdálenými a mají tendenci být alespoň v určitých aspektech přehlíženy a zapomínány.²⁴

II. Hranice a konflikt

Jednu z nejsledovanějších subdisciplín archeologie nejnovějších období tvoří „archeologie konfliktu“ (z anglického „Conflict Archaeology“). Obecně můžeme konflikty rozdělit do čtyř hlavních kategorií, na konflikty vojenské, politické, náboženské a ekonomické. Ačkoliv se jedná o čtyři samostatné sledovatelné okruhy, dochované relikty jsou většinou pozůstatkem kombinace několika ze zmíněných skupin. Archeologie prokazuje svůj potenciál při jejich výzkumu a komparace jejich výstupů s výstupy ostatních vědních oborů obohacuje celkové poznání sledovaného problému. Vojenské konflikty tvoří největší část ze sledovaného okruhu. Jedná se o sledování pozůstatků spojených s pohybem a aktivitami vojska, tedy o širokou škálu lokalit různého určení, zaměření či využití – od kasáren, základů různého typu, letišť a přístavů po pozůstatky bojišť, vraky letadel a lodí, pomníky a památníky či hřbitovy vojáků. Některé ze sledovaných lokalit mohly být a byly využity v boji (např. zákopové systémy z 1. světové války, sestřelená letadla atd.), jiné nikoliv (např. československé předválečné fortifikace či radarové stanice z období „studené války“). Pozůstatkem politického konfliktu, tedy střetu dvou ideologií, jsou např. tábory nucených prací, ale i relikty občanských válek či hromadné hroby politických odpůrců. Pozůstatkem konfliktu náboženského jsou např. zničené židovské hřbitovy a synagogy z období 2. světové války. Ekonomickým konfliktem je např. likvidace vesnic v důsledku výstavby přehrad, rozšiřování měst. Ovšem i celá „studená válka“ je spíše střetem

hospodářským než vojenským. Ve všech případech však tyto aktivity zanechaly nepřehlédnutelnou stopu v krajině a měly i zásadní vliv na její vývoj. Stejně tak tomu bylo v pohraničí Československa.²⁵

Opevnění předmnichovské republiky

Symbolem odhodlání bránit Československo proti Německu ve 30. letech 20. století je linie těžkého a lehkého opevnění budovaná na hranicích republiky v letech 1936–1938. V době mnichovské krize tak měla armáda k dispozici celkem 262 objektů těžkého a 5 262 objektů lehkého opevnění mnoha typů. Tyto železobetonové bunkry pak doplňovaly tisíce objektů opevnění polního, překážek, zátarasů a dalších zařízení. Většina z nich byla budována v širším pásmu pohraničí.²⁶ V poválečných letech budily pevnosti zájem širší veřejnosti a začaly první dokumentační práce, které ale prováděli hlavně amatéři. Nebylo to však jednoduché. Bunkry patřily (a stále patří) armádě a ani komunistický režim nebyl těmto aktivitám příliš nakloněn. Velký rozkvět bádání nastal po roce 1989. Od té doby vyšly desítky publikací popisujících jednotlivé objekty, celé pevnostní linie, jejich výzbroj a vybavení.²⁷ Již od roku 1990 vychází edice *Pevnosti*, mapující nejen linie stálého opevnění u nás, ale též významné fortifikace 19. a 20. století ve světě.²⁸ Od roku 1999 funguje internetová databáze www.ropiky.net²⁹ shromažďující všechny dostupné informace o jednotlivých bunkrech, včetně přesného polohopisného zaměření. V pozadí zájmu těchto badatelů je ale polní opevnění z té doby, které stálé pevnosti doplňovalo a v určitých podmínkách se mohlo zachovat do dnešních dnů.³⁰ V poslední době se badatelé též zaměřují na pozůstatky opevnění, jež bylo na našem území budováno po 2. světové válce, zejména podle sovětského vzoru. V tomto případě je nutné zmínit projekt Českého rozhlasu *Utajená obrana železné opony*.³¹

Zatímco u nás se tedy jedná o aktivity spíše amatérské, v zahraničí na toto téma proběhla již řada archeologických výzkumů. Pokud ponecháme stranou období 1. světové války, které má svá specifika, je potřeba zmínit výzkumy pozůstatků zákopů z občanské války ve Španělsku, Atlantického valu ve Francii, amerických obranných postavení ze slavné bitvy v Ardenách v Belgii či obranných linií z Finska a nově též německých opevnění z konce války na území Polska. Hlavním rozdílem oproti amatérským aktivitám je zaměření nejen na betonové pevnosti, ale i na relikty polního opevnění, tedy na objekty vhodné pro aplikaci nedestruktivních archeologických metod. Tyto výzkumy přinesly velmi zajímavá data, protože polní opevnění často vzniká jako reakce na udá-

3

Obr. 3. Drochov (Drochersdorf), k. ú. Všeměřice: zaniklá usedlost. Foto: Michal Bureš, duben 2011.

losti na frontě a mnohokrát se k němu nezachová žádný typ dokumentace. To se potvrdilo i při výzkumu polního opevnění čs. armády z podzimu 1938 u obce Úterý (okr. Plzeň-sever). Ve sledované oblasti nebyla do roku 1938 zahájena výstavba betonových pevností, o obraně tohoto území se tak ví velmi málo. Aktivity byly zahájeny povrchovým průzkumem linie o délce zhruba 2 km severně od Úterý. Zde bylo objeveno přes 50 objektů, které je možné dát do souvislosti s armádními aktivitami. Následoval

■ Poznámky

23 Srov. Gonzáles-Ruibal (pozn. 13), s. 247–279.

24 Srov. Paul Connerton, *How Modernity Forgets*, Cambridge 2009, cit. podle Harrison – Schofield (pozn. 3), s. 7.

25 Srov. Michal Rak, *Archeologie konfliktů 20. století – Aeroarcheologie. Historie – témata – metody – příklady*, Plzeň 2014.

26 Karel Straka, *Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1933–1939*, Praha 2007 (Historie československé armády 3), s. 70–83.

27 Z poslední doby např. Martin Dubánek – Tomáš Fic – Jan Lakosil, *Nové putování po československém opevnění 1935–1989. Muzea a zajímavosti*, Praha 2017. – Ladislav Čermák – Jan Lakosil – Tomáš Svoboda, *Velká kniha o malých bunkrech: Československé lehké opevnění 1936–1938*, Praha 2011. – Jan Lakosil, *Utajená obrana Šumavy: Lehké opevnění jihozápadní hranice Československa od Mnichova po současnost*, Praha 2012.

28 Pro sledované území západních a jižních Čech viz Radan Lášek – Karel Hříděl, *Československé opevnění z let 1936–1938 na Šumavě*, Dvůr Králové nad Labem 1996. – Josef Francík (ed.), *Plzeňská čára: československé opevnění z let 1935–1938 v západních Čechách*, Dvůr Králové nad Labem 2006.

29 Databáze je dostupná na adrese: https://www.ropiky.net/dbase_index.php, vyhledáno 1. 9. 2017.

30 Miloslav Sviták, *Opevnění Jindřichohradecka z let 1936–1938, 1. díl*, Jindřichův Hradec 2007, s. 198–217.

31 Internetové stránky projektu: <http://www.rozhlas.cz/historie/bunkry/>, vyhledáno 1. 9. 2017.

4

5

odkryv vybraných objektů na ostrožně lokálně nazývané „Huska 2“, kde bylo identifikováno 16 objektů. Jednalo se o okopy pro střelce z pušek, okopy pro kulomety, okop pro protitankový kanón a okopy pro obsluhu minometu. Nejzajímavějším zjištěním exkavace byly dva objekty na jihovýchodní straně ostrožny, původně určené jako okopy pro střelce z kulometu. Oba byly velmi poničeny recentními zásahy. Během odkryvu byly zjištěny mnohem větší rozměry objektů, nakonec se jednalo o velikost 4×4 m. Oba objekty byly zalámány do kamenného podloží do hloubky přibližně 1,7 m. Jeden byl vybaven pohodlnými schody vylámanými do podloží; po jeho obvodu vedla římsa, která mohla sloužit k odkládání věcí nebo jako lavice. Objekt byl dokončen jen ze tří čtvrtin, jeho severní strana je šikmá a nese stopy stavebních prací. Na jeho dně byly nalezeny jediné artefakty, které je možné dát do vztahu s vojenskými aktivitami. U vchodu bylo objeveno místo se spálenou slámou, v její blízkosti rozpadlá plochá baterie a pomocí detektoru kovů dvě nábojnice a jeden náboj do pistole ráže 6,35 mm. Tyto dva objekty byly rovněž jako jediné jednorázově zasypány. Podle příručky čs. armády byly interpretovány jako kryty.

Získaná data ukazují na fakt, že linie v okolí městečka Úterý nebyla v době podepsání mnichovské dohody 30. září 1938 dokončena. Podle příručky G-V-2 *Opevňování* se opevnění budují v tzv. obdobích, která bývají dvě, někdy tři.

Každé z období představuje úpravu terénu na vyšší stupeň použitelnosti. Opevnění v okolí Úterý tak bylo teprve v prvním období budování, ale zcela použitelné v boji. Z postupu stavebních prací je zřejmé, že jako první byly vytvořeny malé okopy pro střelce z pušek, kteří tak v případě náhlého útoku mohli chránit přístup na postavení. Následovalo budování rozměrnějších okopů. Jak ukázaly následné aktivity, podobné objekty se objevují i v okolí betonových bunkrů. Amatérští badatelé jim však nevěnují příliš pozornosti, přičemž jedním z důvodů je i to, že je nejsou schopni v terénu rozeznat či průzkumy provádějí v nevhodném období (v létě, kdy jsou objekty skryty pod vegetací). Je tedy zcela jasné, že archeologie může k poznání opevnění československé hranice před 2. světovou válkou přispět zásadním způsobem.³²

III. Hranice a osídlení v pohraničí

Pustnutí, zánik a regenerace

Pustnutí je proces, který může vést k zániku objektu, pokud nedojde k jeho regeneraci. Rychlé opuštění naráz vedoucí k trvalému zániku objektů nebo lokality bez budoucího opětovného využití nebo znovuosídlení je spíše vzácné a souvisí nejčastěji s katastrofami.³³ Proces pustnutí je vymezen na jedné straně permanentním využitím objektu a na straně druhé permanentní ztrátou využití, která vede k zániku.

Obr. 4. Polžov (Pilsensschlag), k. ú. Lužnice: letecký snímek vesnice z roku 1947. Vojenský geografický a hydrometeorologický úřad v Dobrušce, letecký měřičský snímek 2439/1947.

Obr. 5. Polžov (Pilsensschlag), k. ú. Lužnice: letecký snímek úplně zrušené vesnice z roku 1967. Vojenský geografický a hydrometeorologický úřad v Dobrušce, letecký měřičský snímek 02076/1967.

ku. Mezi těmito extrémy může být využití pro občasné bydlení, pro sklad náradí a náčiní, pro rekreaci, jakožto zdroje surovin na prodej nebo na stavbu nového objektu či užití jako smetiště zejména poté, co dojde ke zřícení některých konstrukčních prvků, nejčastěji střechy nebo stěn domu.³⁴ Osídlení je definováno

■ Poznámky

32 Michal Rak, Možnosti archeologického poznání novodobých polních fortifikací na příkladu lokality z 30. let 20. století, *Archaeologia historica* XXXVI, 2011, s. 279–288.

33 Steve A. Tomka – Mark G. Stevenson, Understanding abandonment processes: summary and remaining concerns, in: Catherine M. Cameron – Steve A. Tomka (edd.), *The Abandonment of Settlements and Regions. Ethnoarchaeological and Archaeological Approaches*, Cambridge 1993, s. 192.

34 Srov. Nan A. Rotschild – Barbara J. Mills – T. J. Ferguson et al., Abandonment at Zuni fading villages, in: Cameron – Tomka (pozn. 33), s. 125.

6

7

8

9

10

11

Obr. 6. Schwartzviertel, k. ú. Pohoří na Šumavě: příklad usedlosti zaniklé jednorázovou částečnou destrukcí. Foto: Michal Bureš, říjen 2010.

Obr. 7. Staré Šance (Schanz), k. ú. Pohoří na Šumavě: domy podél dálkové cesty do Freistadtu vesměs zanikly jednorázovou částečnou destrukcí a reliktů se dodnes zachovaly do výše nejméně metr nad současný povrch. Foto: Michal Bureš, květen 2010.

Obr. 8. Mikulov (Böhmdorf), k. ú. Mikulov: pohled na část A zaniklé vsi – stav před rokem 1945. Pevnost z: www.bwb-ooe.at, vyhlédáno 7. 9. 2017.

Obr. 9. Mikulov (Böhmdorf), k. ú. Mikulov: destrukovaná usedlost v části A zaniklé vesnice se zbytky ponechanými v místě – stav v roce 2011. Foto: Michal Bureš, duben 2011.

Obr. 10. Nové Šance (Neu Schanz), k. ú. Pohoří na Šumavě: úplná destrukce usedlosti se zbytky ponechanými v místě shrnutými do náspu reprezentuje bývalé čp. 102, z něhož byl dne 27. března 1947 vysídlen osmdesátiletý tkadlec Johann Wichro se svou sestrou, snachou a dvěma vnoučaty. Foto: Michal Bureš, květen 2009.

Obr. 11. Lhota (Neustift), k. ú. Cetviny: snos stavebního kamene u zaniklého domu dokládá těžbu stavebního materiálu při demolici staveb a také představuje příklad úplné destrukce se zbytky ponechanými v místě vyrovnanými do mohyly. Foto: Michal Bureš, duben 2011.

jako kontinuální a nepřetržitě užívání místa určitou skupinou.³⁵ Opuštěné sídliště může být regenerováno stejnou skupinou lidí, která je opustila, anebo jinou skupinou, což je častější jev.³⁶ Ve sledovaných územích Novohradských hor a Tachovska lze ve vymezeném období ve velké míře sledovat opuštění a pustnutí, na něž

z určité části navazuje znovuvyužití a regenerace (obr. 1 a 2) a z další části zánik (obr. 3). Pouze v zanedbatelné míře lze sledovat kontinuitu a nepřetržitě užívání místa stejnou skupinou, ať již se jedná o autochtonní Čechy nebo neodsunuté Němce.

Novohradské hory a jejich podhůří byly stejně jako Tachovsko v době po 2. světové válce postiženy značným úbytkem obyvatelstva v důsledku vysídlení bývalých československých občanů německé národnosti, kteří v oblasti do roku 1945 tvořili většinovou populaci, a v důsledku následných hospodářských a společenských změn spojených zejména s kolektivizací, zánikem živností atp. Tyto historické procesy, respektive jejich odraz ve hmotných pramenech lze zkoumat i archeologicky, přičemž pramenovou základnu zde tvoří nepřehledné množství zaniklých vesnic.

Pro potřeby dalšího výzkumu vývoje osídlení pohraničí v Novohradských horách nejen v 50. letech 20. století byla na základě předvýzkumu nefunkčních a zaniklých sídelních areálů vytvořena typologie způsobu zániku domů a usedlostí. Definována byla jednorázová úplná destrukce (obr. 4–5), jednorázová částečná destrukce (obr. 6–7) a samovolná postupná destrukce (obr. 3). Typologie zániku také vyjadřuje pravděpodobný způsob demolice a míru recyklace materiálu.³⁷ V závislosti na záměrném nakládání se zbytky v průběhu zániku³⁸ byly dále odlišeny formy jednorázové úplné destrukce, a to úplná destrukce provedená beze zbytku, se zbytky ponechanými v místě volně rozptýlenými (obr. 8–9), se zbytky ponechanými

mi v místě shrnutými do náspu (obr. 10) a konečně se zbytky ponechanými v místě vyrovnanými do mohyly (obr. 11).

Na Tachovsku se osvědčilo při výzkumu reliktů staveb zaniklých vesnic reliktů rozdělit do tzv. zánikových fází, které vyjadřují stav dochování objektů a zároveň způsob zacházení s opuštěnou budovou. Jednoduchý deskriptivní systém zjednodušuje zejména práci v terénu, ale výsledky je nezbytně dále interpretovat. Aby bylo možné tyto zánikové fáze jednoduše schematicky vyjádřit v půdorysu lokality, je každému z nich přidělen určitý symbol (obr. 12).

Hranice a změna sídelního vzorce Novohradských hor a podhůří

Pro sledování vývoje zkoumaného území v daném období jsou důležité trojí hranice. Především se jedná o státní, dříve zemskou hranici, která oddělovala Československo od Ra-

■ Poznámky

35 Michael B. Schiffer, *Formation Processes of the Archaeological Record*, Salt Lake City 1996, s. 100.

36 Ibidem, s. 104.

37 Srov. Tomáš Klír, *Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku*, Praha 2008 (Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque V), s. 183–184. – Michael B. Schiffer, *Formation Processes of the Archaeological Record*, Salt Lake City 1996, s. 106–107.

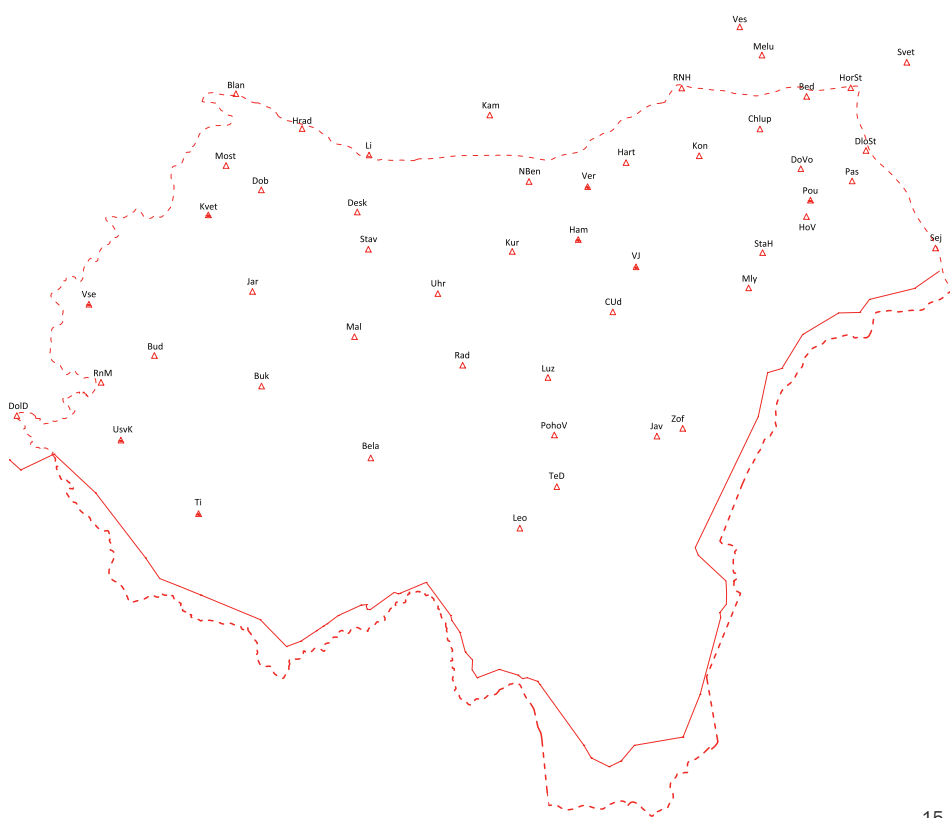
38 Srov. Evžen Neustupný, *Metoda archeologie*, Plzeň 2007, s. 53–54.

Obr. 15. Stav osídlení Novohradských hor a podhůří přibližně v roce 1958 (tenká nepřerušovaná červená linie vyznačuje průběh ženíjně technických zábran první generace; červená přerušovaná linie vymezuje zkoumané území). Zpracoval: Michal Bureš.

Obr. 16. Stav osídlení Novohradských hor a podhůří v době přesunutí hranice zakázaného pásma a ženíjně technických zábran hlouběji do vnitrozemí (tenká nepřerušovaná modrá linie). Zpracoval: Michal Bureš.

ně technických zařízení byly pro Novohradské hory rekonstruovány.³⁹

Schematická mapa na obr. 13 zobrazuje stav osídlení před 2. světovou válkou a těsně po ní. Státní hranici s Rakouskem reprezentuje tučná přerušovaná čára na jihu, zatímco tenká přerušovaná linie vymezuje zkoumané území oproti vnitrozemí. Sídla jsou ve vymezeném území Novohradských hor a podhůří označena značkou.⁴⁰ Na mapce je sice patrná zřetelně nízká hustota sídel v hraničním pásmu, ale ta je dána vyšší nadmořskou výškou a vysokou mírou zalesnění (tzv. Horní Hvozď). Přibývající množství sídel na samých hranicích s Rakouskem v pozdějším zakázaném pásmu je způsobeno napoje-

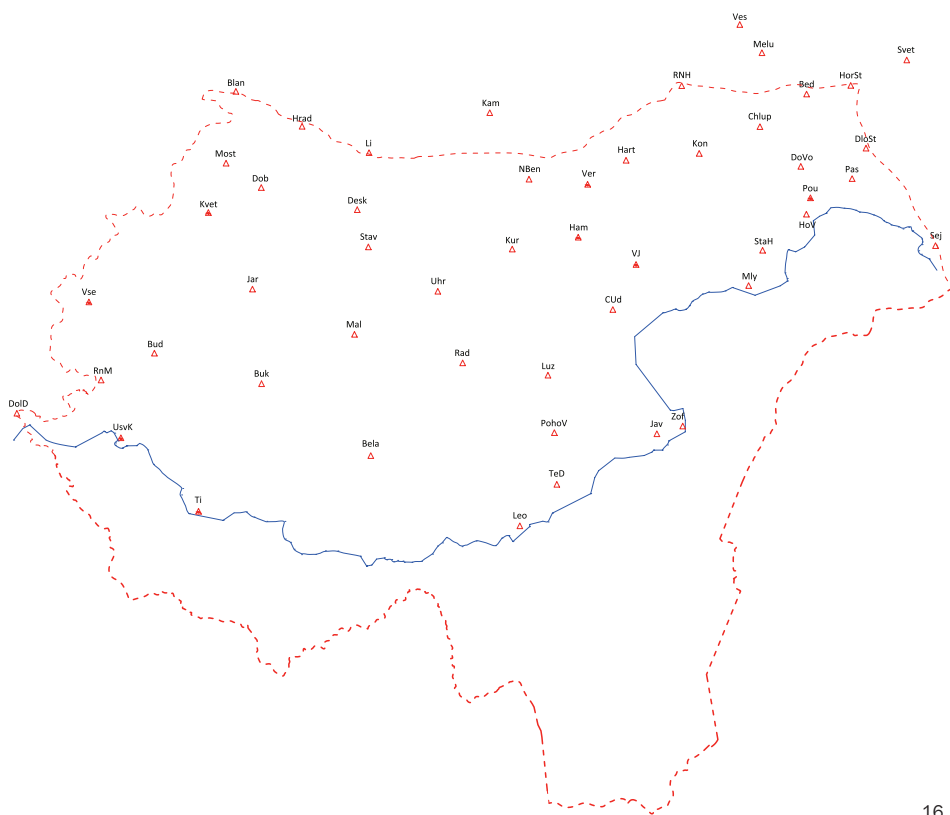

15

■ Poznámky

39 Michal Bureš, *Vesnice zaniklé po roce 1945 a kulturní krajina Novohradských hor*, Plzeň 2015.

40 Sídlům byly v mapkách přiřazeny tyto značky: Blansko – Blan, Hradiště – Hrad, Mostky – Most, Dobečov – Dob, Květoňov – Kvet, Benčice – Ben, Drochov – Dro, Všeměřice – Vse, Rychnov nad Malší – RnM, U Svatého Kamene – UsvK, Dolní Dvořiště – DolD, Mladoňov – Mlad, Budákov – Bud, Mikoly – Miko, Obec – Ob, Tichá – Ti, Cetviny – Cet, Lhota – Lhot, Mikulov – Mik, Ličov – Li, Benešov nad Černou – NBen, Kamenice – Kam, Svatý Vít – SvV, Pohnholz – Pohn, Věrtěle – Ver, Třebíčko – Tre, Nový Hamr – Ham, Černé Údolí – Cud, Hartunkov – Hart, Kuř – Kur, Velký Jindřichov – VJ, Čtyřdomí – Ct, Starý Holanď – SH, Meziříčí – Uhr, Velíško – Vel, Deský – Desk, Nové Stavení – Stav, Hanslův Mlýn – HM, Hodonice – Hod, Jaroměř – Jar, Bukovsko – Buk, Malonty – Mal, Bělá – Bela, Ludvické Hory – LuH, Rapotice – Rap, Jednoty – Toni, Uhliště – Uhl, Radčice – Rad, Dolní Příbran – DP, Horní Příbran – HP, Janova Ves – JV, Horní Malše – Uha, Leopoldov – Leo, Lužnice – Luz, Klepná – Klep, Jitronice – Jit, Polžov – Pol, Pohoří – Poh, Jiříce – Ji, Pavlína – Pav, Schwartzviertel – Schw, Šance – San, Stodůlecký Vrch – Stod, Beran – Ber, Janovy Hutě – JH, Stříbrné Hutě – StH, Skleněné Hutě – SKH, Pivonice – Piv, Pohorská Ves – PohoV, Terčí Dvůr – TeD, Terčí Hutě – TeH, Žofín – Zof, Javory – Jav, Zlatá Ktiš – Zlata, Rychnov u Nových Hradů – RNH, Meziluzí – Melu, Chlupatá Ves – Chlup, Vesce – Ves, Bedřichov – Bed, Horní Stropnice – HorSt, Vyhlídky – Vyh, Světlá – Svet, Dlouhá Stropnice – DloSt, Šejby – Sej, Konratice – Kon, Dobrá Voda – DoVo, Paseky – Pas, Hojná Voda – HoV, Malá Poustevna – Pou, Nové Hutě – NoHu, Staré Hutě – StaH, Lukov – Luk, Mlýnský Vrch – Mly.

16

17

18

19

ním této pohraniční oblasti na zemědělská území rakouské strany Novohradských hor.

Mapka na následujícím obr. 14 zobrazuje stav přibližně v roce 1952, kdy byly podél hranice zbudovány ženíjné technické zábrany znázorněné tenkou nepřerušovanou červenou linií. Další mapka na obr. 15 dokumentuje značně prořídlost síť sídel kolem roku 1958. V zakázaném a hraničním pásmu jsou všechna sídla zaniklá; tato skutečnost by mohla vést ke vzniku mylného dojmu, že lidská sídla zanikala především v oblastech přímo přiléhajících k hranicím, což koresponduje s obecně přetrvávajícím klíší, že po vysídlení Němců nebyly vesnice u hranic dosídlovány a následně byly zdemolovány, aby krajina byla z hlediska vojenské kontroly pohybu nežádoucích osob přehlednější. Při pozorném studiu mapky (obr. 15) si však nelze nevšimnout toho, že i ve vnitrozemí zaniká řada sídel, což naznačuje, že problém je složitější. Sídla v hraničním a přihraničním pásmu tak ve

vnitrozemí zanikala v podstatě ve srovnatelné míře. K depopulaci docházelo v jednotlivých pásmech nejen v poněkud odlišných obdobích, ale též z odlišných důvodů. Odsun obyvatelstva německé národnosti nebyl determinujícím faktorem, který zapříčinil definitivní opuštění sídel a změnu charakteru krajiny, ale pouze jedním z více takových faktorů. Celá řada vesnic a osad zejména přihraničního, ale i hraničního pásma byla dosídlena, a i když dosídlenci různě migrovali, je možné předpokládat, že v některých místech zejména hraničního pásma s příznivějšími podmínkami k trvalému životu by se migrace zastavila a došlo by ke stabilizaci, tak jak k ní došlo v řadě míst ve vnitrozemí. Než však mohlo ke stabilizaci dojít, bylo v letech 1951–1952 zřízeno tzv. zakázané pásmo, které bylo na vnitřní straně opevněno ženíjné technickými zábranami pod vysokým napětím. Osídlené vesnice ležící v prostoru zakázaného pásma byly násilně vysídleny.

Obr. 17. Lhota (Neustift), k. ú. Cetviny, letecký snímek z roku 1952 s vyznačenými dochovanými terénními relikty. Podklad převzat z: <http://kontaminace.cenia.cz/>, vyhledáno 30. 1. 2012. Identifikace a označení terénních relikvů: Michal Bureš. Digitalizace: Lukáš Drápela.

Obr. 18. Pozorovatelná pohraniční stráž zabudovaná do náspu nefunkční cesty v extravilánu vsi Lhota. Foto: Michal Bureš, duben 2011.

Obr. 19. Regulace Malše s betonovým chodníkem sloužící k ostraze státní hranice v bezprostřední blízkosti zaniklé osady Lhota (Neustift) a vsi Leopoldschlag Markt na druhé straně hranice. Foto: Michal Bureš, duben 2011.

V hraničním pásmu byla provedena selekce obyvatelstva podle politických kritérií, byl omezen jeho pohyb a snížilo se množství pracovních příležitostí i možností uplatnění. Změna způsobu obývání hraničního pásma spolu s těžšími životními podmínkami v izolovaných osadách v lesích vedla k dalšímu odlivu obyvatelstva, jenž byl umocněn i přetrvávajícím dostatkem volných nemovitostí hlouběji ve vnitrozemí. V poslední fázi ve druhé polovině 60. let 20. století zůstala osídlena jen vesnice hraničního pásma, kde byla obživa do značné míry vázána na vojenskou posádku (Cetviny, Pohoří na Šumavě, Javory). Jakmile bylo takové místo posádkou opuštěno, odešlo i civilní obyvatelstvo (Pohoří na Šumavě). Budování ženíjné technických zábran první poloviny 70. let 20. století tak nemuselo být spojeno s vysídlováním obyvatelstva. Linie ženíjné technických zábrany druhé generace (obr. 16) byla vedena po hranici osídleného území, což dokazuje výrazné přiblížení k hranicím v místech trvale osídlených, jako je prostor Dolního Dvořiště, kde byl ovšem hraniční přechod, a především prostor Šejb na východě zkoumaného území. Praktické národohospodářské důvody tak převážily nad státněbezpečnostními aspekty.

K odlišnému vývoji došlo ve vnitrozemí sledovaného území. Přestože dosídlenců bylo podstatně méně než původního obyvatelstva, archeologický výzkum prokazuje, že většina zemědělských osad byla dosídlena. Ve vesnicích s kompaktním jádrem (např. Hodonice) i v osadách s roztroušenou zemědělskou zástavbou (např. Svatý Vít) výzkum potvrzuje, že byly dosídleny jen některé usedlosti v závislosti na tom, jak bylo dosídlencům přidělováno více půdy, než původně náleželo k jednotlivým usedlostem. Jak v roztroušené zástavbě, tak v kompaktních jádrech byly přednostně dosídlovány dobře položené větší usedlosti – dvory –, zatímco chalupy byly ponechávány samovolnému postupnému rozpadu (např. Hodonice). Po roce 1948 však byla půda zemědělským dosídlencům postupně odebírána a zemědělství bylo kolektivizováno. Bez vlastní půdy se

snížila možnost slušně se užít bez závislosti na pochybném výkonu ostatních družstevníků. Nejlepší hospodáři, pro něž byla zemědělská půda to hlavní, kvůli čemu do oblasti přišli, zase odešli, když jim byla odebrána. Postupující socializace zapříčinila úpadek řemesel a místních služeb.⁴¹ Odchod největších hospodářů vyvolával další vlnu vnitřní migrace. Obyvatelé, kteří zůstali, znovu opouštěli své usedlosti a stěhovali se do stavebně-technicky zachovalějších domů, uvolněných odchodem hospodářů. Do takových dvorů se často dočasně, někdy ale i trvale umísťovaly provozovny jednotných zemědělských družstev, posléze státních statků. Opuštěné chalupy a dvory byly rozebírány přežívajícími sousedy i obyvatelstvem vzdálenějších vesnic a osad. V období přetrvávajícího nedostatku 50. let se hodilo vše, co lze transportovat: vybavení, stavební materiál, dřevo na otop. S postupem koncentrace kolektivizované zemědělské výroby redukovali zbylí obyvatelé stavební podobu usedlostí pouze na obytnou část – z někdejších dvorů se stávaly chalupy –, nebo se, a to v převažující míře, stěhovali do míst centralizované zemědělské výroby. Zdá se, že čím blíže byla zanikající vesnice k jiné osadě se zemědělským provozem, tím rychleji zanikla (např. Velíško). Naopak tam, kde se centrum zemědělské výroby nacházelo daleko, bylo třeba udržovat nějaké provozy jako detašované, a proto se tam delší dobu udrželo i obyvatelstvo (např. Hodonice, Obec, Drochov). Jakmile se kapacity např. pro ustájení dobytka nebo skladování píce ve střediscích zemědělské výroby staly dostatečnými, nebylo již zapotřebí ani odloučených provozů. Navíc se vzrůstajícími možnostmi zemědělské mechanizace bylo možné obdělávat čím dál odlehlejší pozemky, aniž by v místě zůstával trvale žijící zemědělský personál. Veškerá infrastruktura se soustředila do středisek zemědělské výroby, v odlehlejších vesnicích nebyly školy, obchody, služby ani další pracovní příležitosti. Nebyla dostupná hromadná doprava a chátraly i místní komunikace. Po vystěhování posledních obyvatel následovalo další rozebírání zvržené demolicemi. Demolovaly se především usedlosti a celé vesnice v blízkosti jiných žijících sídel nebo takové, které byly viditelné z hlavních či vedlejších silničních tahů. Zapadlé osady a usedlosti byly ponechány samovolnému postupnému rozpadu a časem zarostly náletovým lesem a jinou vegetací.

Zánik osídlení v bezprostřední blízkosti hranic s Rakouskem

Většina sídel při hranicích s Rakouskem byla původně nezemědělského charakteru (sklářství, dřevařství), v příhodných podmínkách existovaly těsně u hranic i vyložené zemědělské

20

osady a vesnice, které spíše než na zemědělské osídlení v českém vnitrozemí navazovaly na stejný druh osídlení na rakouské straně hranic. Příkladem zaniklé zemědělské osady v těsné blízkosti hranic může být Lhota u Cetvin (něm. Neustift).

Blízkost hranice s Rakouskem (přibližně 200 m), která druhy byla pro osadu spíše výhodou vyplývající z napojení na přístupnější a intenzivnější zemědělské osídlení rakouské strany, znamenala po roce 1945 rychlý zánik. I přes malý soubor leteckých snímků, kdy jsou k dispozici pravděpodobně právě z důvodu bezprostřední blízkosti hranic pouze snímky z let 1949 a 1952, se nám dostává pramenné základny pro zkoumání. Na snímku z roku 1949 je patrné, zejména ve srovnání s přilehlým územím Rakouska, že vesnice je v době snímkování opuštěná, pravděpodobně vůbec nedosídlená, přestože usedlosti ještě nezánikly; polní parcely areálu jsou již neobdělávané. Letecký snímek z roku 1952 zachycuje Lhotu již jednoznačně zaniklou (obr. 17). Povrchový průzkum realizovaný v dubnu 2011 ukázal, že po roce 1952 byly usedlosti zdemolovány a většinou po spádnicí shrnuty do náspů či valů. Zaměřením náspů se zjistilo, že přerušení náspu ve dvou případech ze tří koresponduje s mezerou v zástavbě. Severně od náspů, tedy vně vesnice, bylo území usedlostí rekultivováno. Vzhledem k malé četnosti leteckého snímkování oblastí těsně se přimykajících k hranici nelze určit, zda k částečné rekultivaci komponent 1–9 došlo v rámci demolic, anebo až nějaký čas po nich. Na základě analogií s jinými lokalitami s podobným osudem je pravděpodobnější, že k rekultivaci území usedlostí došlo až později, nejspíše v souvislosti s meliorací, resp. s regulací toku Malše. To ovšem platí i o ostatních rekultivovaných územích ně-

Obr. 20. Žofín (Sofienschlösschen), k. ú. Pivonice, lovecký zámeček využívaný Československou lidovou armádou v průběhu demolic v první polovině 80. let 20. století. Foto: archiv Karla Šrefla.

ktejších domů vesnice Lhota. Patrně kvůli větší roztroušenosti staveb byly některé domy (např. 10–14 na obr. 17) jenom strženy a zbytky byly ponechány v místě, což v důsledku znamenalo, že některé relikty, zejména půdorysy domů, se dobře zachovaly. Dobře zachované jsou relikty domu 13 (obr. 17), kde se kromě vcelku běžně dochovaného zčásti propadlého sklepa zachovala v někdejší interiéru domu v podstatě celá kachlová kamna. V bezprostřední blízkosti domu 13 a cesty probíhající návsí se dochoval snos stavebního kamení (obr. 11), dokládající těžbu stavebního materiálu při demolici staveb. Do stavebně upraveného, leč v té době již nefunkčního úseku cesty ze Lhoty k Malši, tj. ke státní hranici, byla v poválečném období zamaskována pozorovatelná Pohraniční stráž (obr. 18), otevřená směrem na Leopoldschlag Markt. V tomto směru byla rovněž obzvláště důkladně regulována Malše, jež je zde lemována betonovým chodníkem (obr. 19), který pravděpodobně sloužil také k ostraze exponovaného úseku státní hranice.

Jako příklady sídel, která přežila v zakázaném pásmu díky existenci vojenské posádky, mohou sloužit osada Žofín a městys Pohoří na Šumavě.

První zmínky o osadě Žofín s loveckým zámečkem, myslivnou a několika domy lze spojo-

■ Poznámky

⁴¹ Srov. Michal Stehlík, Staré Město pod Landštejnem 1945–1960. Příběh jihočeského pohraničí, in: *Jihočeský sborník historický* LXIX–LXX, 2001, s. 109–123.

21

Obr. 21. *Pohoří na Šumavě (Puchers), torzo pomníku postaveného u příležitosti 25. výročí založení Pohraniční stráže a 55. výročí založení Komunistické strany Československa. Pomník byl původně situován v prostoru mezi kasárnami a tzv. Horní návší. Foto: Michal Bureš, květen 2009.*

vat s osadou Javory ležící na opačné straně údolí. Lovecký zámek byl vystavěn v letech 1854–1855 za Jiřího Buquoye mladšího.⁴² V roce 1930 se v osadě uvádí pět domů s 19 stálými obyvateli.⁴³ Díky svědectví pamětníků a jejich fotografické dokumentaci se definitivně vyvrátily domněnky o okolnostech zániku zámku. Na rozdíl od často zveřejňovaného údaje o tom, že zámek, využívaný po roce 1945 jako rota Pohraniční stráže, vyhořel,⁴⁴ dokumentace jasně dokazuje, že vojska Ministerstva vnitra ČSR zdemolovala objekt, aniž by ho předtím zasáhla živelní katastrofa (obr. 20). Pohraniční stráž již zdevastovaný objekt nepotřebovala, protože se přesunula do nově vybudované základny v Černém údolí. Zároveň však využití zámku Pohraniční stráž a jeho demolice až v 80. letech 20. století spolu s relativně větší vzdáleností od státní hranice (přibližně 2 km) znamenaly přežití pro bezvýznamnou osadu s hájovnou a několika rekreačními objekty.

Pohoří na Šumavě je v současnosti patrně nejznámějším turistickým cílem Novohradských hor. V letech 1951–1979 z Pohoří zajišťovala ostrahu státních hranic rota Pohraniční stráže, jejímž sídlem byla někdejší kasárna Finanční stráže, která v 30. letech vznikla z areálu bývalého pivovaru na východním konci Pohoří. V 70. letech byl tzv. optimalizován prostor výčnelku hranice s Pohořím a signální stěna zejména technického zařízení ostrahy hranic byla přesunuta asi 7 km do vnitrozemí k Leopoldovu. Pohraniční stráž se přestěhovala na novou základnu v Černém údolí a civilní obyvatelé se postupně stěhovali do nově postavených bytůvek v Pohořské Vsi. Podle některých pamětníků budova někdejší rotu stála a dále chátrala i v následujících letech, přitom ale byla pohraničníky jako majetek ministerstva vnitra pravi-

delně kontrolována, ostatně jako další chátrající objekty ve vesnici. Budovy základny byly zdemolovány po roce 1983. Na leteckém snímku z roku 1983 je základna zachycena ještě v celém svém rozsahu pravděpodobně i včetně strážní věže. Jediným pozůstatkem vojenského využití prostoru intravilánu Pohoří je torzo pomníku postaveného u příležitosti společného výročí založení Pohraniční stráže a Komunistické strany Československa v roce 1976 (obr. 21). Tento pomník byl původně opatřený státním znakem ČSSR a nápisem vytvořeným z barevných zlomků pivních láhví připomínajícím 25. výročí založení Pohraniční stráže (1951) a 55. výročí založení KSČ (1921). Kuriózní pomník byl původně situován v prostoru mezi kasárnami a tzv. Horní návší. Pád železné opony zastihl někdejší městys prázdný, zpustlý, ale alespoň z určité části nezdemolovaný (obr. 1). Existence významného, byť položříceného poutního kostela spolu s geniem loci i povědomím o nedávné přítomnosti lidské komunity znamenala relativně rychlou regeneraci vesnice, tentokrát do podoby rekreačního sídla (obr. 2).

Vesnice na Tachovsku v zasetí železné opony

Jak již bylo řečeno, vytyčování železné opony postihlo jednotlivá území pohraničí vzhledem k jejich rozličnému vývoji nerovnoměrně. Také Tachovsko může sloužit jako příklad řídké osídlené oblasti, kde došlo k zániku řady vesnic i mimo zakázané pásmo. Vzhledem k tvaru tohoto okresu, který tvoří charakteristický západní výběžek Čech na hranici s Německem, zde sahá zakázané pásmo hlouběji do vnitrozemí než v jiných oblastech. Na jeho území se nachází celkem deset vesnic, jež se po odsunu německého obyvatelstva již nepodařilo nikdy plně dosídlit. Důvodem je jednak agrární neatraktivnost těchto území, přílišná vzdálenost od etnicky českého vnitrozemí a v neposlední řadě nechuť nově příchozích bydlet v těsné blízkosti hranice (např. ves Jedlina). Počet obyvatel těchto vesnic v roce 1950, tedy těsně před jejich vystěhováním, pouze ve třech případech dosahuje počtu necelých deseti procent předválečného stavu, ve zbylých případech je dokonce roven nule. Přesídleno do hraničního pásma či do vnitrozemí tak bylo jen minimální množství obyvatel. Lze se tedy domnívat, že tato prakticky liduprázdná oblast by pravděpodobně v budoucnu zanikla i v případě, že by nebyla zřízena železná opona.

Změny v pohraničí tak měly zásadní vliv například na vývoj vsí Jedlina (Neu Losimthal) a Hraníčky (Reichenenthal). Zatímco první vznikla v první polovině 17. století a postupně v ní byl vystavěn kostel sv. Anny a areál nemocnice, o druhé jsou zmínky až z počátku 18. století a místní

obyvatelé se postupně živil jako skláři, hamerníci a brusíči skla. Jednalo se o malé obce s 400, respektive 300 obyvateli, nacházející se však v minimální vzdálenosti od státní hranice. U Jedliny byl učiněn pokus o její dosídlení, po vzniku hraničního pásma byla vysídlena a opuštěné budovy využívala Pohraniční stráž. Kostel sloužil jako pozorovatelná protiletecké obrany i sklad sena. Rozsáhlý komplex nemocnice pak byl využíván jako sídlo Pohraniční stráže. K prvním demolicím neobývaných a chátrajících objektů došlo již na počátku 50. let, ale práce pokračovaly i v následujících desetiletích. Kostel i bývalá nemocnice byly strženy roku 1963, jejich původní umístění je však vzhledem k mocným destrukcím dodnes v terénu patrné. Roli pozorovatelnou poté převzala nová konstrukce umístěná na vrchu Kňourek nad obcí.⁴⁵ Osada Hraníčky nebyla již nikdy znovu osídlena. Roku 1950 zde došlo ke zřízení sídla Pohraniční stráže, která využívala několik původních objektů. Ty však byly jako poslední budovy z původní vesnice demolovány roku 1985, kdy se posádka přesunula do nově zbudované rotu v Nových Domcích. Před budovou rotu pak došlo 23. prosince 1989 ke slavnostnímu přestřižení „drátů železné opony“.⁴⁶

Budování železné opony na Tachovsku však neovlivňovalo jen vesnice v těsné blízkosti „drátů“, tedy zakázaného pásma, ale i ty situované hlouběji ve vnitrozemí v tzv. pásmu hraničním, tedy v prostoru se zpřísněnou kontrolou pohybu obyvatel. Tento režim i celkově špatná hospodářská situace pohraničí a oproti jiným oblastem nízká životní úroveň byly příčinou hromadného odchodu prvních poválečných osídlenců zpět do vnitrozemí.⁴⁷ I když se vláda ještě v polovině 50. let snažila nepříznivou situaci s nedostatkem lidských zdrojů v těchto oblastech řešit, náborové kampaně a osidlovací příspěvky nepřinesly odpovídající efekt.

■ Poznámky

⁴² Jiří Úlovec, Zaniklý zámek Žofín, in: *Výběr: časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech* XLII, 2005, s. 245–246.

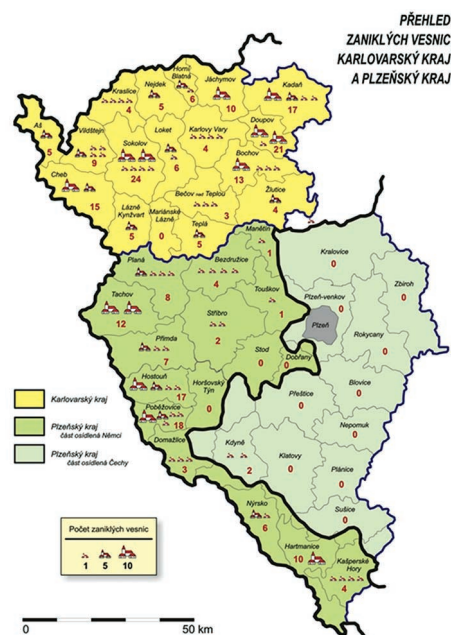
⁴³ Statistický lexikon obcí v Republice Československé, vydán ministerstvem vnitra a Státním úřadem statistickým na základě výsledků sčítání lidu z 1. prosince 1930, Praha 1934, s. 142.

⁴⁴ Úlovec (pozn. 42), s. 247.

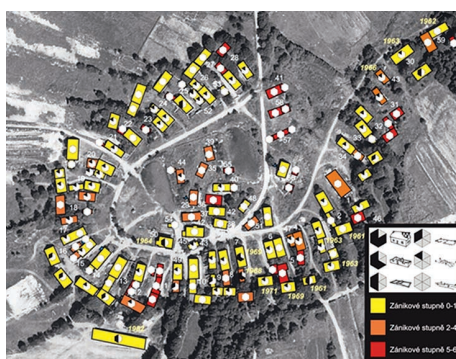
⁴⁵ Zdeněk Procházka, *Putování po zaniklých místech Českého lesa II, Tachovsko: osudy 45 zaniklých obcí, vsí a samot, Domažlice 2011*, s. 130.

⁴⁶ Ibidem, s. 106.

⁴⁷ Jiří Topinka, Zapomenutý kraj. České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení, *Soudobé dějiny* XII, 2005, s. 534–585.

22

23

Obr. 22. Přehledová mapa zaniklých vesnic Karlovarského a Plzeňského kraje. Zpracoval: Lukáš Funk.

Obr. 23. Bažantov (Wosant), komparační mapa zachycující současný stav dochování objektů, stav v roce 1958 a datování zániku některých z nich pomocí dendrochronologie živých stromů. Zpracoval: Lukáš Funk.

Pokusíme-li se zhodnotit důsledek poválečných změn na Tachovsku, a to poměrem zaniklých vesnic, musíme tento okres zahrnout do širšího sídelního kontextu. V současnosti máme podrobnou statistiku pro oblast nynějšího Plzeňského a Karlovarského kraje, kde zaniklo celkem 261 vesnic, což celkově činí přibližně 10% úbytek oproti stavu z roku 1930.⁴⁸ Vezmeme však v potaz, že do tohoto čísla je zahrnuto i Plzeňsko, tradičně osídlené českým obyvatelstvem, a tedy nepodléhající poválečným změnám (obr. 22). Ačkoliv v celkovém přehledu je zřejmé, že převážně zanikají vesnice malého rozsahu (do 30 usedlostí), nenacházející se na významných komunikačních spojích, zaniká i 17 lokalit s více než 100 usedlostmi, a dokonce dvě s předválečným

statutem města.⁴⁹ Redukce osídlení s sebou přináší také zásadní úbytek doprovodných výrobních, hospodářských i sakrálních staveb.

Tachovsko, jako prozatím nejlépe dokumentovaná západočeská oblast, zastupuje všechny doposud zmíněné rysy poválečných změn. Zaniklo zde 29 vesnic (s více než 10 usedlostmi) a 41 menších sídelních jednotek. Dále pak prakticky všechny mlýny (78), pily (4), hamry (9), brusírný skla (4) i celé spektrum hospodářského zázemí krajiny představující více než sto dalších objektů (hájovny, rasovny, cihelny, hostince apod.). Nejvýznamnější zaniklou vesnicí Tachovska je bezesporu Pořejev (Purschau), který ještě v roce 1930 čítal 128 usedlostí s 547 obyvateli.⁵⁰ Lokalita s vlastním panským sídlem, gotickým farním kostelem a pivovarem tvořila hospodářské i správní centrum oblasti. Přesto se ji nepodařilo úspěšně dosídlit a již v průběhu 50. let zanikla.⁵¹ Druhou, méně historicky významnou, zato však prozatím nejpodrobněji poznanou zaniklou vesnicí v této oblasti je Bažantov (Wosant). Lokalita vrcholně středověkého původu, striktně zemědělsky orientovaná, prodělala v poválečném období dramatický vývoj. V roce 1946 z ní byli vysídleni němečtí obyvatelé a novými osídlenci se vesnice zaplnila jen částečně. V roce 1955 byl Bažantov zahrnut do tzv. „akce dosídlení“, která měla negativní vývoj počtu obyvatel zvrátit.⁵² V roce 1968 jej však opustili poslední obyvatelé a šest let poté lokalita úředně zanikla.⁵³ K poznání událostí souvisejících se zánikem vesnice významně přispěla archeologie. Celý intravilán byl podroben analytickému průzkumu reliktů staveb, jenž prokázal zastoupení všech známých typů degradace objektů, a to rozebírání na stavební materiál, cílené boření pomocí těžké techniky i dlouhodobé přirozené chátrání.⁵⁴ Data z terénního výzkumu byla poté promítnuta na vojenský letecký snímek z roku 1947 (obr. 23). K určení chronologie zániku staveb byla využita metoda datování zániku pomocí stárů stromů, která se ukázala jako velmi užitečná a přesná.⁵⁵

Železná opona v Novohradských horách

Počátek studené války (přibližně 1947–1989) znamenal pro jihočeské pohraničí poloviny 20. století vybudování ženině technických zařízení pro zabezpečení hranic a zřízení zakázaného a hraničního pásma. Tato politická situace vedla k dalšímu vysídlování, zániku sídel i ke změnám krajinného rázu. V roce 1951 komunistické orgány rozhodly zbudovat poblíž státních hranic se Západem průsek o šířce až 20 metrů, vztýčit ploty z ostnatého drátu a na exponovaných úsecích do nich pouštět elektrický proud.⁵⁶ K budování, obsluze a střežení pohraničních ženině technických zátarasů byly zřizovány základ-

ny Pohraniční stráž, ať již v místech bývalých kasáren Finanční stráž nebo v intravilánech zrušených příhraničních obcí. Ženině technické zátarasy byly doplněny o dřevěné pozorovatelny a další zařízení, jako jsou střelnice či pikety (stálá předsunutá strážní stanoviště). Do obecného povědomí se tato pohraniční opatření dostala jako železná opona.

Přesný průběh ženiných zátarasů budovaných od sklonku roku 1951 je možno sledovat na kolmých leteckých snímcích počínaje snímkováním z roku 1952 (obr. 24) a pomocí georeferencovaných snímků získaných např. na portálu Cenia.⁵⁷ Ize po korekcích provedených terénním průzkumem vynést jejich průběh do mapového podkladu (obr. 25 a 26). Uvedeným způsobem je možné určit průběh ženiných zátarasů přesněji než na základě dobových vojenských kartografických záznamů. Poblíž linie ženině technických zátarasů byly zřizovány základny pohraniční stráž (např. Cetviny, Dolní Příbrán, Ulrichov, Pohoří, Žofín), které někdy využívaly bývalých kasáren Finanční stráž (Pohoří), jindy byly pro Pohraniční stráž přizpůsobeny někdejší zemědělské usedlosti (Cetviny, Ulrichov) či školy (Dolní Příbrán) nebo i lovecký zámek (Žofín). Jelikož Pohraniční stráž byla spolu s Vojenskými lesy a statky jediným hospodářem na území, byly k hospodářským účelům občasné využívány i další někdejší usedlosti. Tyto hospodářské budovy se většinou nacházely v prostoru základen (např. Cetviny), výjimečně i mimo něj (např. Mikulov). Využití ozbrojenými složkami znamenalo pro tyto stavby fyzickou záchranu, která však byla limitována existencí železné opony. Některé z vojenských základen zcela zanikly, nejčastěji přesunem ženině technických zátarasů hlou-

■ Poznámky

48 Lukáš Funk, *Zaniklé osídlení po roce 1945 jako archeologický pramen* (dizertační práce), Katedra archeologie FF ZČU, Plzeň 2014, s. 115.

49 Ibidem, s. 118.

50 Ibidem, s. 55 – databáze zaniklých vesnic Tachovska.

51 Ibidem.

52 SOKA – adaptace rodinných domků – Bažantov 1955, pracovní výkazy adaptace domu čp. 7, sign. 214.

53 SOKA Tachov – Slučování obcí 1974 – zánik osady Bažantov, sign. 604/1.

54 Funk (pozn. 48), s. 167.

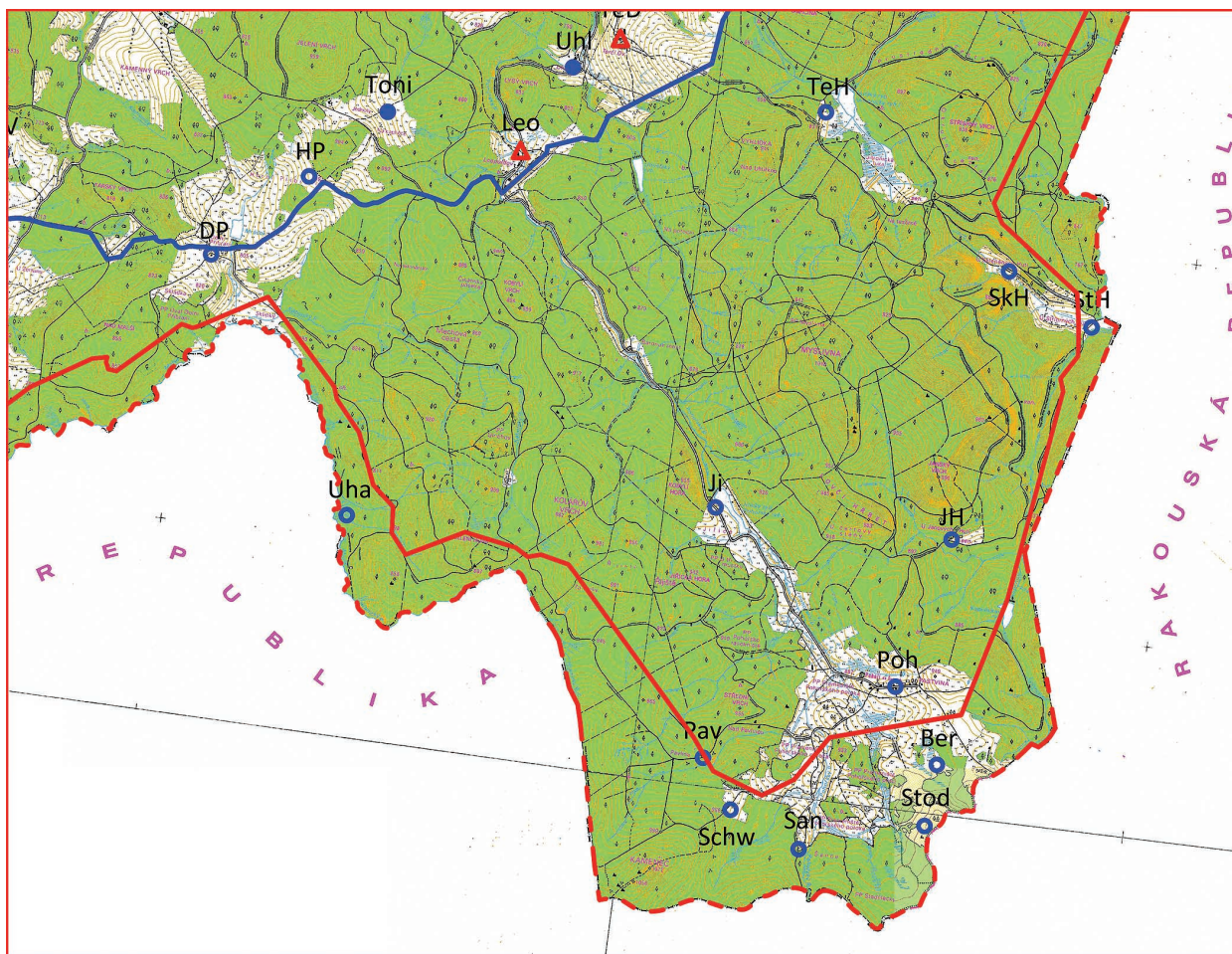
55 Lukáš Funk – Martin Váňa, *Datování objektů zaniklých po roce 1945 pomocí dendrochronologie živých stromů*, *Archaeologia historica* XXXVII, 2012, s. 799–807.

56 Tomáš Jílek – Alena Jílková a kol., *Železná opona. Československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*, Praha 2006, s. 32.

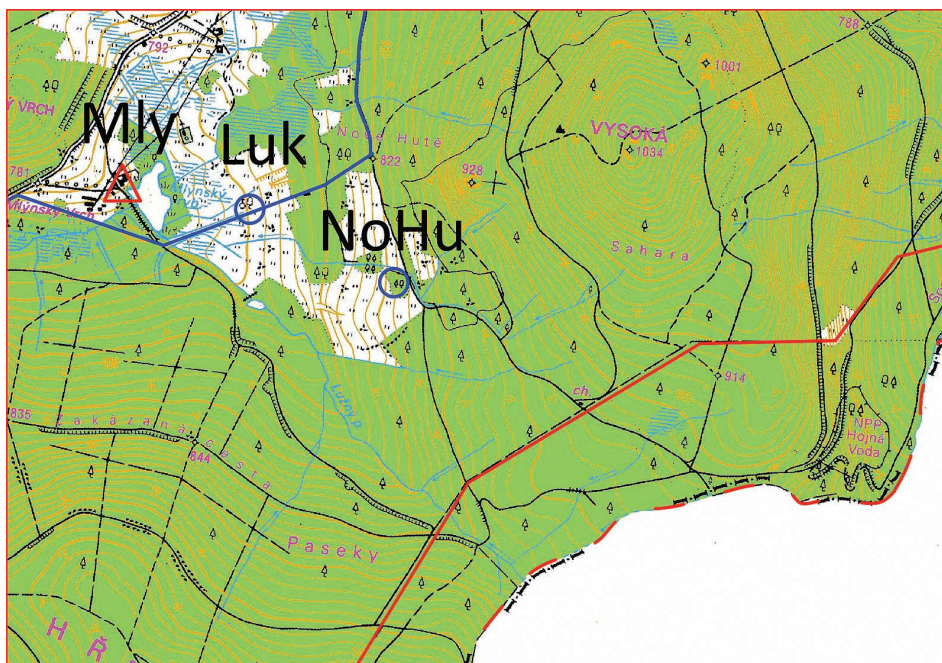
57 Dostupné online na adrese: <http://kontaminace.cenia.cz/>, vyhledáno 1. 9. 2017.

24

25

26

Obr. 24. Průběh linie ženině technických zábran první generace v bezprostřední blízkosti vsi Dolní Příbraně (Unter Sinetschlag) ve stejnojmenném katastru. Podklad převzat z: <http://kontaminace.cenia.cz/>, vyhledáno 30. 1. 2012. Identifikace, označení terénních reliktů a digitalizace: Michal Bureš.

Obr. 25. Průběh linií ženině technických zábran první (červená čára) i druhé (modrá čára) generace v oblasti Pohoří na Šumavě ve stejnojmenném katastru v mapovém podkladu ZM 1 : 25 000. Zpracoval: Michal Bureš.

Obr. 26. Průběh linií ženině technických zábran první (červená čára) i druhé (modrá čára) generace v prostoru zaniklých vsí Lukov (Luggau) a Nové Hutě (Neuhütten) v katastru Starých Hutí v mapovém podkladu ZM 1 : 25 000. Zpracoval: Michal Bureš.

Obr. 27. Izolátor jako pozůstatek ženině technických zábran první generace z 50. let 20. století na katastru Pohoří na Šumavě. Foto: Michal Bureš, květen 2011.

běží do vnitrozemí (Dolní Příbraně, Pohoří, Žofín). Nová linie zátarasů budovaná od poloviny 60. let 20. století již nebyla napájena elektrickým proudem o vysokém napětí, ale hlavní součástí zátarasu byla tzv. signální stěna doplněná o nezbytný kontrolní pás zorané země, drátěné nášlapné překážky se signalizací, světlomety, betonové a železné ježky a další ženiní překážky. V 80. letech se ženině technické zabezpečení obvykle skládalo ze dvou plotů, znemožňujících zvěři přístup k prostředí, tzv. signální stěně s elektrickým signálním zařízením.⁵⁸

Četné nálezy dochované na povrchu v trase ženině technických zábran dokládají původní účel těchto antropogenních útvarů (obr. 27

a 28). Občas se v trase zábran, určených zejména proti vlastnímu obyvatelstvu, nebo i mimo ně objeví bunkry, které byly budovány jednoznačně proti vnějšímu nepříteli (obr. 29).

Některé základny Pohraniční stráže zanikly v uplynulých desetiletích beze zbytku jako Pohoří (např. Žofín); jiná vojenská zařízení, která sloužila svému účelu až do roku 1989 nebo ještě do počátku 90. let 20. století, se zachovala v torzu (např. Cetvíny), nebo zůstala zachována a dnes slouží jiným než vojenským účelům (např. Černé Údolí, Svatý Kámen).

Průběh ženině technických opatření pro ostrahu státní hranice obou časových horizontů lze s větší či menší jistotou sledovat i na současných satelitních snímcích (obr. 30). Bez povrchového průzkumu nebo studia dalších kartografických pramenů zachycujících průběh ženině technických zátarasů lze často vegetační příznaky někdejších zátarasů zaměnit s průseky, cestami apod. Lidarový snímek areálu zaniklých vesnic Nové Hutě a Lukov (obr. 31) obě linie nejen dobře zachycuje ve velkém měřítku, ale v detailu lze rozeznat i některé konstrukční prvky a tím jednoznačně odlišit relikt ženině technických zátarasů od cest a průseků pouze z využitím technik dálkového průzkumu země bez provedení terénního povrchového archeologického výzkumu.⁵⁹

Studená válka na Tachovsku

Stejná situace jako v Novohradských horách panovala též na Tachovsku v západních Čechách. Osídlení se svou hustotou již nikdy nevrátilo do stavu před rokem 1945, navíc bylo silně ovlivněno i výstavbou ženině technické

27

ho zařízení a vznikem hraničního a zakázaného pásma. Pro dokumentaci těchto změn byly vybrány dvě oblasti: prostor mezi již zmíněnými zaniklými obcemi Jedlina a Hraníčky a okolí zaniklé vsi Pavlův Studenec. První oblast je příkladem vlivu železné opony na krajinu, druhá ukázkou nově budované obranné linie. Pro tuto oblast nám však chybí letecké snímky. Piloti se zde zřejmě báli létat blízko k hranici, aby nevyvolali ostrý střet (k těm v této oblasti skutečně docházelo) a snímky tak nezachycují nejbližší okolí hranice, a tedy ani průběh železné opony (obr. 32).

Jak již bylo řečeno výše, součástí železné opony nebyly jen drátěné ploty, ale celá řada dalších typů instalací, přičemž ty nejdůležitější (a dnes pravděpodobně i nezapomenutější) tvořily objekty polního opevnění. Opevňování státní hranice započalo ihned v roce 1945 reaktivací objektů předválečného pevnostního systému. Odsun „nepřátelských Němců“ však umožnil přesunout linii blíže k hranici. Zásadní zlom přinesl rok 1948 a přechod armády na sovětský model. Výstavba nové obranné linie začala v roce 1952 a měla souvislost s právě probíhající válkou v Koreji a obavou z dalšího celosvětového konfliktu. Nová linie se skládá

■ Poznámky

58 Jílek – Jílková a kol. (pozn. 56), s. 30–34.

59 Michal Bureš, Odráz Železné opony v datech leteckého laserového skenování na příkladu Novohradských hor, in: Martin Gojda – Jan John a kol., *Archeologie a letecké laserové skenování krajiny*, Plzeň 2013, s. 221–227.

28

Obr. 28. Betonové protivozidlové jehľany sloužily většinou k přehrazení polních a lesních cest vedoucích např. napříč železničními zábranami. Na některých místech se z těchto cest zachovaly jen zábrany, které měly bránit jejich použití (k. ú. Pohoří na Šumavě). Foto: Michal Bureš, květen 2011.

Obr. 29. Dobře zachované pozůstatky palebného objektu typu KŽ-1 VEC 945 vybudovaného v roce 1959 v trase elektrických drátěných zátaras jako součást obrany zdejšího opěrného bodu Pohraniční stráže v úseku mezi Cetvinami a Svatým Kamenem (viz Jan Lakosil, *Jižní Čechy krásné a zrádné v dobových fotografiích a dokumentech*, Praha 2016). Foto: Michal Bureš, duben 2013.

la z objektů polního opevnění, které doplňovaly dřevozemní bunkry a pozorovatelny. Během necelých dvou let tak bylo na západní a jižní hranici Čech vykopáno téměř 400 km zákopů, doplněných více než dvěma tisíci dalšími objekty. Bylo také položeno 85 km drátěných zátarasů. Od roku 1953 začínají polní opevnění doplňovat objekty z železobetonových prefabrikátů. Objekty byly stavěny v několika typech a s různým druhem určení. Jejich výstavba byla tajná a probíhala pod přísným dozorem, většinou dokonce v noci. V různém tempu pokračovala až do roku 1964. Dnes není zcela přesně známo, kolik objektů a kde bylo skutečně postaveno, jedná se však o tisíce. Od roku 1955 se stejné objekty budovaly též pro potřeby Pohraniční stráže.⁶⁰

Nejrozšířenějším objektem nové linie je jednostřílnový palebný srub KŽ-1 z prefabrikovaných trámů a rámu s vnitřním rozměrem 180 × 180 cm a výškou 195 cm, která se směrem ke střílně snižuje. Osádku tvořili dva muži, výbroj jeden těžký kulomet; srub byl zajištěn proti zbráním hromadného ničení, střílna byla chráněna pancéřovou deskou (obr. 33). Objekt se stavěl až do 60. let a prošel jen nepatrnými modifikacemi. Výrazně menší měrou

29

byl stavěn objekt KŽ-2, který měl panelovou konstrukci, a několik dalších střeleckých typů. Tyto objekty pak doplňovalo větší množství objektů nevyzbrojených. Jednalo se zejména o pozorovatelny 27/S, nejstarší typ pevnůstky z prefabrikátů, PŽ-1 a 2 a úkryt 25/S, ÚŽ-1 až 6. Šlo o jednoduché stavby zcela zapuštěné v zemi.⁶¹ Tyto pevnůstky byly opět doplněny polními objekty různého určení, které vznikaly v mnohem větších počtech.

Příklad této poválečné pevnostní linie, navíc budované pro jednotky Pohraniční stráže, najdeme v zaniklé vsi Pavlův Studenec (německy Paulusbrunn). Tu najdeme pouhý jeden kilometr od státní hranice, v místech, kudy již od vrcholného středověku procházela Zlatá stezka a kudy dodnes vede cesta do sousedního Německa. Samotný Pavlův Studenec však byl založen až roku 1629, roku 1838 zde žilo 662 obyvatel v 84 usedlostech. Ve druhé polovině 19. století se zde výrazně rozvinula domácí i tovární výroba perleťových knoflíků, především díky nedalekému centru tohoto řemesla v bavorském Bärnu. Řada obyvatel však také nalézala obživu v lesnictví a drobné dřevovýrobě. V roce 1930 bylo v Pavlově Studenci evidováno 249 usedlostí a 1 451 obyvatel včetně přilehlých osad. Dne 1. května 1945 do vesnice dorazila americká armáda a během bojů s ustupujícími Němci bylo zničeno minimálně deset usedlostí. Již v polovině roku 1948 byla navrhována demolice objektů v těsné blízkosti hranice a opatření k zamezení průjezdu přes státní hranici. Následujícího roku skutečně došlo k prvním demolicím. V roce 1959 vyhořel kostel, používaný od roku 1948 jako sklad a pozorovatelna Pohraniční stráže. Jeho zbytky, stejně jako reliktů dalších staveb, byly zbořeny v roce 1977. Z bývalého Pavlova Studence tak do dnešní doby nezůstala žádná původní stavba. Dva roky po pádu totality byl obnoven historický přechod do Německa.⁶²

Severně od cesty do Bavorska a na okraji posledního lesa na českém území byla vybudována linie polního opevnění, která byla určena pro jednotky Pohraniční stráže. Přesné období výstavby není zatím známé, ale protože se na linii nacházejí též železobetonové bunkry, můžeme její výstavbu klást mezi léta 1955, kdy začala výstavba bunkrů pro „pohraničníky“, a 1964, kdy byla ukončena výstavba opevnění z železobetonových prefabrikátů.⁶³ Povrchový průzkum odhalil přítomnost 27 struktur, zcela jednoznačně interpretovatelných jako součást obranné linie. Jejím cílem bylo zpomalit případný útok z Bavorska a umožnit tak jednotkám pravidelné armády zaujmout postavení na vlastní obranné linii nacházející se mezi obcemi Obora a Milíře ve vzdálenosti zhruba pět kilometrů od státní hranice. K identifikaci jednotlivých objektů byly využity armádní předpisy, zejména předpis *Žen-2-9 Železniční práce všech druhů vojsk* z roku 1958. Na lokalitě tak byly identifikovány bunkry KŽ-1, okopy pro klečící střelce z pušek, střelecký zákop pro střelce z kulometu, jeden okop pro techniku (pravděpodobně nákladní vůz, obr. 34) a dvojice okopů, zřejmě krytů. Ty mohly být částečně umístěny do nějaké původní konstrukce zaniklé vsi, možná sklepů. Na linii se také nachází trojice zatím neidentifikovaných objektů. Celá zhruba 800 m dlouhá linie pokrývá hlavní možný směr vpádu nepřitele. Na jih od silnice je pak doprovázena dalšími železobetonovými bunkry, ovšem již bez jakýchkoliv reliktů polního opevnění.

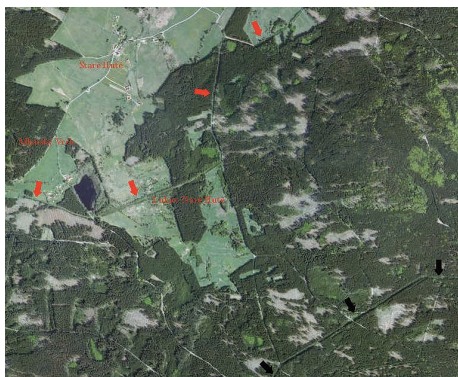
■ Poznámky

60 Martin Dubánek – Jan Lakosil – Pavel Minařík, *Utajená obrana Železné opony. Československé opevnění 1945–1964*, Praha 2008, s. 65–91.

61 Ibidem, s. 95–129.

62 Procházka (pozn. 45), s. 188–195.

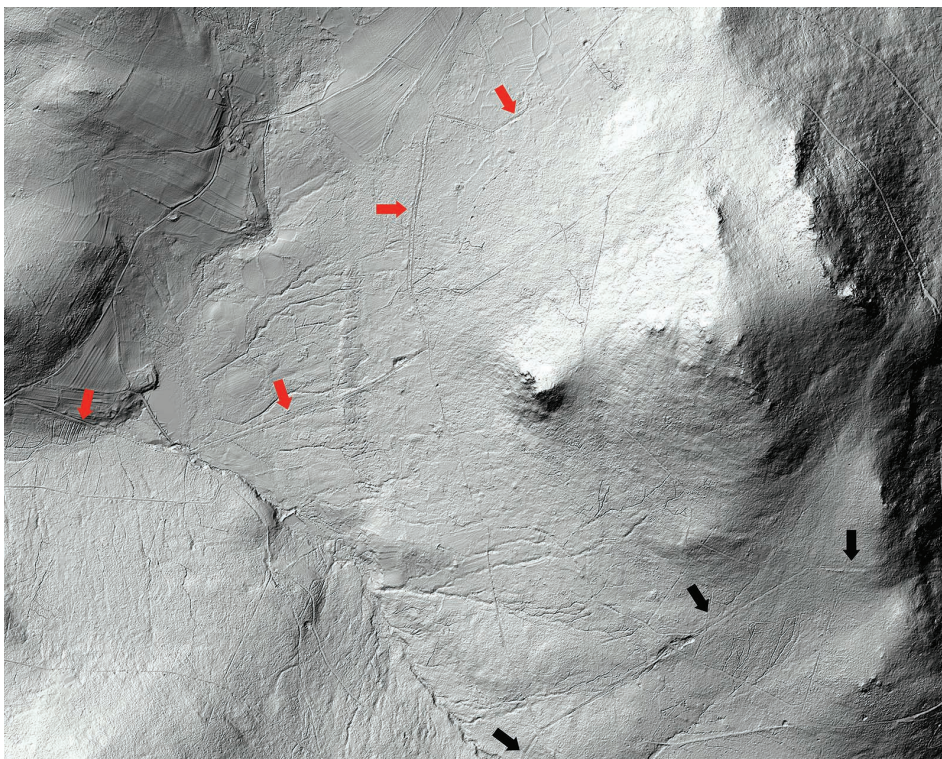
63 Dubánek – Lakosil – Minařík (pozn. 60), s. 84–91.

30

Obr. 30. Satelitní snímek prostoru zaniklých vsí Lukov (Luggau) a Nové Hutě (Neuhütten) na katastru Starých Hutí. Červenými šipkami označené porostové příznaky někdejších ženíjně technických zábran druhé generace, černými šipkami průběh ženíjně technických zábran první generace. Podklad převzat z: <https://mapy.cz/>, vyhledáno 30. 1. 2012. Identifikace, označení terénních reliktů a digitalizace: Michal Bureš.

Obr. 31. Lidarový snímek prostoru zaniklých vsí Lukov (Luggau) a Nové Hutě (Neuhütten) na katastru Starých Hutí. Červenými šipkami označené terénní reliktů někdejších ženíjně technických zábran druhé generace, černými šipkami průběh ženíjně technických zábran první generace. Podklad převzat z: <http://ags.cuzk.cz/dmr/>, vyhledáno 1. 9. 2017. Identifikace, označení terénních reliktů a digitalizace: Michal Bureš.

31

Názorným příkladem krajiny železné opony je prostor mezi již zmíněnými zaniklými obcemi Jedlina (Neu Losimthal) a Hraničky (Reichenthal). Ačkoliv osud samotných vsí je velice poutavý, neméně zajímavá je i podoba krajiny v jejích okolí. Tvoří ji totiž jak otevřené pastviny, tak zalesněné prostory, které umožňují vyhledávání reliktů studené války pomocí různých metod. Jako nejvhodnější se projevila kombinace dat získaných z leteckých snímků a LLS krajiny s povrchovým průzkumem vytipovaných oblastí.

Ve sledované oblasti se nakonec podařilo identifikovat nejméně tři linie ženíjně technického zabezpečení státní hranice. První se nachází jen několik metrů od státní hranice, přesná vzdálenost závisí na charakteru krajiny, která je zde tvořena zejména pastvinami a lesy. Na pastvinách je na některých místech stále zřetelně vidět úprava terénu, která má zřejmě souvislost právě s umístěním sloupů s ostnatým drátem. Navíc se zdá, že tyto sloupky byly po roce 1989 druhotně využity k výstavbě ohrad pro pastvu dobytka. Vzhledově odpovídají sloupům známým z fotografií, včetně charakteristického umístění hřebíků pro úchyt pletiva, které mělo zabránit přístupu divoké zvěře a tak zamezit falešným poplachům. Nalezené sloupky – ohradníky – byly těsně nad zemí

stále propojeny ostnatým drátem (obr. 35). V zalesněném úseku této linie se sice sloupky nenacházely, podařilo se však nalézt koncentrace keramických izolátorů. Proud o vysokém napětí byl na železně oponě používán do poloviny 60. let.⁶⁴

Druhá linie byla identifikována ve vzdálenosti zhruba 300 m severně od první, ačkoliv ne vždy byla v krajině jasně zřetelná. Linie znázorněná na plánu (obr. 36) se jeví jako nejpravděpodobnější s přihlédnutím k datům leteckého laserového skenování. Severně od jedlinské nemocnice vstupuje tato linie do lesa, kde je jasně identifikovatelná dochovanými průseky. Jako ohradníky pro pastvinu v okolí lesa jsou opět použity původní sloupky, které v lese doprovázejí keramické elektrické izolátory. Hluběji v lese bylo také nalezeno několik volně pohozených sloupů, včetně jednoho, který měl izolátory stále připevněny ke svému vrcholu. Kolem tohoto průseku bylo rovněž nalezeno větší množství smotaného ostnatého drátu. Povrchový průzkum této části byl ukončen na hrázi Horního Hraničního a Dolního Hraničního rybníka, které byly od sebe původně odděleny ženíjně technickým zátarasem. V prostoru těchto dvou rybníků také začíná zaniklá ves Hraničky. Výskyt izolátorů opět odkazuje na skutečnost, že tato linie byla vystavěna před polovinou 60. let. Předpokládáme, že má spojitost s úpravami ostrahy hranic na konci předchozího desetiletí.⁶⁵

Tyto dvě linie ženíjných zátarasů v okolí zaniklé vesnice Jedlina doprovází několik objek-

tů polního opevnění podobného typu jako v Pavlově Studenci. Přímo v areálu vsi, v jejím jihozápadním cípu se nachází bunkr KŽ-1 doprovázený okopem pro techniku. Přes cestu se pak nalézá zákop pro pěchotu. Na kopci nad vesnicí, za druhou linií ženíjných zátarasů, je do reliktů úvozu vsazena železobetonová pozorovatelná a za ní, na okraji lesa, se nachází zákop a betonový podstavec pro strážní věž. Předpokládáme, že tyto fortifikace patří útvarům Pohraniční stráže. Severně od obce, pod vrchem Kňourek (729 m n. m.), se nachází obecní hřbitov a na vrcholu kopce jsou betonové sokly, které sloužily k ukotvení věže protiletadlové hlídky Čs. lidové armády. Toto postavení je pak z jižní a východní strany chráněno několika okopy polního opevnění.

Dále na sever od druhé linie ženíjně technického zabezpečení hranice se nalézá třetí, nejmladší fáze ženíjně technických zátarasů. Ta je v terénu stále velmi dobře patrná, dokonce po ní dnes vede červená turistická stezka. Také zde bylo nalezeno větší množství ostnatého drátu a jeden shluk sloupů. Nenašly se však žádné elektrické izolátory, což svědčí o tom, že linie byla stavěna po polovině 60. let (obr. 36).

■ Poznámky

⁶⁴ Jílek – Jílková a kol. (pozn. 56), s. 32–33.

⁶⁵ Ibidem, s. 32–33.

32

33

34

35

Obr. 32. V tachovském archivu se nachází zajímavý pramen pro studium železné opony. Jedná se o letecké snímky pohraničí z Německa zachycující právě Tachovsko, ale také Domažlicko. Na přiloženém snímku rota Stoupa u Staré Knížecí Hutě v roce 1985. Státní okresní archiv Tachov.

Obr. 33. Rozpadlý palebný srub z železobetonových prefabrikátů na obranné linii u Pavlova Studence. Foto: Lukáš Funk, srpen 2013.

Obr. 34. Největší objekt polního opevnění v Pavlově Studeci. Foto: Lukáš Funk, srpen 2013.

Obr. 35. Severně od Jedliny vstupuje plot druhé fáze do lesa, na jeho okraji na původní průběh upozorňuje řada náletových dřevin. Foto: Lukáš Funk, srpen 2013.

Válka skončila, zapomeňte. Relikty hranic a konfliktů jako archeologické kulturní dědictví

Příspěvek spolu s dřívější podrobnější studií na obdobné téma⁶⁶ ukázal, že zánik lidských sídel v celém území Novohradských hor a podhůří nelze jednoznačně spojovat jen s odsunem obyvatelstva německé národnosti ani pouze se zřízením ženině technických zábran podél státní hranice a vznikem tzv. zakázaného pásma. Svoji roli sehrála i změna hospodářských poměrů, zejména kolektivizace zemědělství a zánik drobných živností vedoucí k po-

stupnému zániku použitelné infrastruktury. To vše vedlo k dlouhodobé depopulaci, kterou se dodnes nepodařilo zvrátit. V době centrálně řízené ekonomiky znamenalo nevyužívání potenciálu území, jehož hospodářský přínos byl ještě v dobré paměti, značný politický problém, který bylo nezbytné ideologicky ospravedlnit a fakticky zamaskovat. Zřízení tzv. zakázaného a hraničního pásma se mohlo hodit k zneviditelnění jednoho velkého politického neúspěchu. Zbídačelé pohraničí bylo třeba tajit před vnějším i vnitřním nepřítelem. Oba ho mohli využít v „nepřátelské“ propagandě. Jednorázová destrukce stavby čili demolice byla v době po roce 1951 nejběžnějším způsobem zániku lidských příbytků postižených depopulací. Přednostně byly zdemolovány objekty viditelné z osídlených míst rakouského přhraničí (např. Stodůlecký Vrch, Beran, Lhota aj.), případně neosídlené a zchátralé objekty v částečně obydlených vesnicích. Následovaly prázdné samoty a celé vesnice, jež byly v blízkosti osídlení nebo viditelné z funkční vesnice či z nějaké civilní obyvatelstvem využívané komunikace (např. Jiřice, Mikulov, Polžov, Velíško aj.). Naopak objekty, které byly nepřístupné a nebyly viditelné okem civilního pozorovatele domácího nebo za-

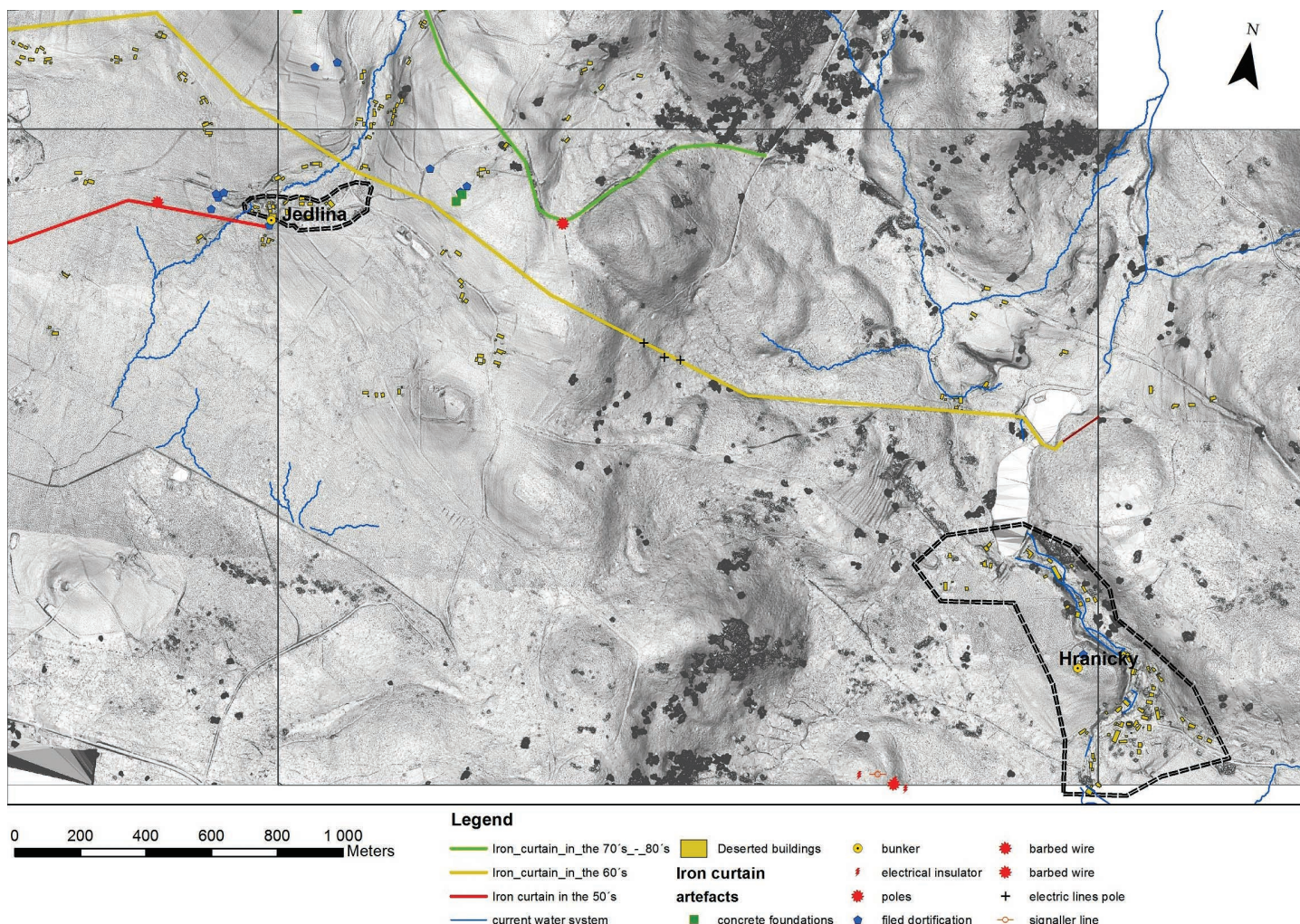
hraničního, byly ponechány samovolnému rozpadu (např. Hostinec pod Kamencem, vsi Obec, Mladoňov aj.). Samozřejmě, že existují výjimky anebo případy, kde se např. viditelnost dnes těžko posuzuje. Nevýřčený úkol komunistické propagandy – zmanipulovat historické vědomí a nechat lid zapomenout na živoucí pohraničí – se ovšem téměř bez výjimky povedl.⁶⁷ Podobné vývojové aspekty by bylo možno dohledat i na Tachovsku. Možné srovnání je však komplikováno mimo jiné rozdílem mezi rakouskou a západoněmeckou hranicí Československa, který je dán zejména odlišným politickým uspořádáním těchto zemí v 50. letech 20. století.

Dnešní turisté obdivují divočinu i přírodní prostředí zachované díky dlouholeté existenci zakázaného pásma, aniž by si i přes povědomí o někdejší německém osídlení dovedli vůbec jen představit, že před časem nepřesahu-

■ Poznámky

66 Bureš, Vesnice (pozn. 39).

67 Srov. Cornelius Holtorf – Howard Williams, Landscape and memories, in: Dan Hicks – Mary C. Beaudry (edd.), *The Cambridge Companion to Historical Archaeology*, Cambridge 2006, s. 234–254.

36

Obr. 36. Krajina studené války v okolí zaniklé vesnice Jedlina. Zpracovali: Jan Čibera, Lenka Starková.

jícím délkou trvání jednoho lidského života byla zdejší krajina daleko podobnější kulturní krajině kdesi v srdci české kotliny než té dnešní. Ve značném protikladu k řečenému naopak návštěvníci, kteří jsou si tohoto faktu vědomi a cíleně hledají připomínky „zašlých časů“, jsou vedeni zejména nostalgickými důvody a druhou polovinu 20. století považují za období, kdy lidstvo ve své zpupnosti zničilo nejen vlastní životní prostředí, ale i po staletí budovanou tak významnou kulturní krajinu, jako je krajina českého pohraničí. Domníváme se, že neexistuje jiná disciplína, která by demonstrovala tento protiklad ve své dialektické jednotě lépe než archeologie. Protiklad, v němž je obsažen zánik, změna a vznik, protiklad, který je ve skutečnosti tím nejpřirozenějším projevem života – zrození a smrti, respektive smrti a zrození – a nemůžeme jej z tohoto prostého důvodu odmítat jenom jako negativní.⁶⁸

Archeologické dědictví je významné pro po-

znávání života v minulosti, ale spolu s dalšími památkami zaujímá nezastupitelné místo i v současné společnosti.⁶⁹ Archeologické památky jsou využívány jako symboly vytvářející kulturní, sociální a historickou identitu národa a mohou sloužit k podpoře politických tezí na místní, národní, ale i mezinárodní úrovni.⁷⁰ V kontextu soudobé společnosti se archeologické dědictví stává spíše sociálním fenoménem než něčím hmatatelným.⁷¹ Výzkum na poli archeologie současnosti přináší nové podněty v hledání dalších významů archeologického dědictví pro dnešní společnost. V 19. století vedl postup industrializace ve společnosti k nostalgii po předindustriálních památkách, která se odrazila v masivním zájmu o romantické ruiny. Toto romantické hnutí položilo základ archeologii i památkové péči.⁷² V současné době, v čase deindustrializace a globalizace, pozorují někteří badatelé obdobný stesk západní společnosti po památkách období předchozích.⁷³ Ve středoevropských podmínkách je nejznámějším proudem tohoto společenského jevu tzv. „ostalgie“. Termín pochází z těch současných německých spolkových stá-

tů, které byly před pádem železné opony součástí východního Německa, a v širším smyslu a v různé formě a intenzitě platí pro všechny země bývalého východního bloku.⁷⁴ V rámci

■ Poznámky

68 John Schofield – William Gray Johnson, *Archeology, heritage and the recent and contemporary past*, in: Dan Hicks – Mary C. Beaudry (edd.), *The Cambridge Companion to Historical Archaeology*, Cambridge 2006, s. 106. – Gabriela Fatková a kol., *Tachovsko: krajina v paměti – paměť v krajině* (kat. výst.), Plzeň 2014.

69 K tématu u nás Evžen Neustupný, *Dvě archeologie*, *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis* V, 2000, s. 62–54.

70 Laurajane Smith, *Heritage management as postprocessual archaeology?*, *Antiquity* LXVIII, 1994, s. 300–309.

71 Harrison – Schofield (pozn. 3), s. 5.

72 U nás např. Karel Sklenář, *Objevitelé zlatého věku*, Praha 1979, aj.

73 Harrison – Schofield (pozn. 3), s. 132.

74 U nás nejčastěji jako tzv. „retro“, srov. např. Michal Petrov, *Retro ČS. Co bylo (a nebylo) za reálného socialismu*, Brno 2013.

37

Obr. 37. Opuštěná budova střílnice v Dolním Příbrani.
Foto: Michal Bureš, květen 2011.

Obr. 38. Hotel Jelení vyhlídka, který vznikl přestavbou někdejší budovy střílnice v Dolním Příbrani z předchozího snímku. Foto: Michal Bureš, únor 2017.

38

zmíněné „ostalgie“ nebo „retrománie“ často zaznívá ze strany veřejnosti volání po potřebě ochrany památek, jejichž mizení akcelerovalo hned na počátku 90. let 20. století, kdy byly spojovány s odmítnutými totalitárními režimy, ale pokračuje v neztenčené intenzitě i v době, kdy je jejich význam pro historické vědomí společnosti již dostatečně znám. Asi nejznámější příklad tohoto souboje se setrvačností pochází opět z území někdejšího východního Německa. Než bylo možné zahájit seriózní působení na veřejnou správu za účelem památkové ochrany pozůstatků Berlínské zdi, bylo nezbytné tyto reliktu důkladně zmapovat a zasadit do širšího rámce.⁷⁵ Schofield a Johnson vyslovují v kapitole *Archeaeology, heritage and the recent and contemporary past* v knize *Historical Archaeology*⁷⁶ názor, že v Anglii, Spojených státech amerických a zčásti i v Austrálii se k dědictví archeologie současnosti přistupuje v určitém rámci, který lze charakterizovat sekvencí: poznání – význam – management – ochrana – přesah – výzkum – partnerství.⁷⁷ Tento přístup vychází z předpokladu, že představa chránit vše, co z nedávné minulosti přežilo do současnosti, je zcela nerealistická, a že je proto nezbytné při úvahách o ochraně vycházet z významu jednotlivých památek pro společnost a z toho, jaké kvality dodávají tyto památky konkrétnímu místu.⁷⁸ Jak jsme již uvedli, změna je přirozenou součástí vývoje kulturní krajiny a ani v současnosti by nebylo moudré snažit se o konzervování krajiny českého pohraničí ve stavu, v jakém je zanechalo 20. století. Přesto si některé památky zasluhují ochranu a zachování v původním stavu. Je ne-

pochybné, že velkému množství památek soudobé historie hrozí bezprostřední zánik, mnoho jich již zaniklo, jiné byly znovu využity pro nový účel. V určitých případech může být zánik lepší než regenerace, v jiných nikoliv. Každý příklad je nezbytně posuzovat individuálně (obr. 37 a 38).

Zatímco u jednotlivých stojících budov je možné uvažovat o přeměně na hotel nebo muzeum, u památek, které se zachovaly jen jako archeologické reliktu, je situace složitější. S ohledem na velké množství zaniklých vesnic v dohledné době nehrozí, že by jejich torza z krajiny českého pohraničí zcela vymizela. Z dnešního pohledu je nepředstavitelné, že by si vývoj vyžádal regeneraci většiny zaniklých sídel v tak ekonomicky málo využívaných oblastech, jako jsou Novohradské hory nebo Tachovsko. Často z jiných než ekonomických důvodů se však může stát, že regeneraci je „postižena“ lokalita, která by pro své hodnoty byla vhodná spíše ke konzervaci. Takovým příkladem je Pohorí na Šumavě (obr. 1 a 2). Vzhledem k takovým případům vyvstává se vši naléhavostí potřeba předchozího poznání památkového potenciálu lokalit archeologie současnosti, který povede k identifikaci významu lokality, vymezení vhodného managementu a případně k ochraně. Aktuálně jsou tak nejvíce reliktu železné opony v zalesněném prostředí ohroženy těžbou dřeva, neboť stromy v oblastech zalesněných po roce 1945 dorůstají do fáze, kdy je třeba je těžit. Rychle tak mohou zmizet průseky indukující vedení ženijní technických zábran anebo objekty polního opevnění. Příklad postupného zániku vlivem lesního hospodářství je dokumentován na zkoumané ostrožně u obce Úterý.

Památky soudobých dějin jsou natolik četné a časově dnešku natolik blízké, že o nich má nějaké povědomí každý. Na rozhodovacích procesech vedoucích ke specifickému managementu památky nebo k její ochraně se nemusí podílet jen odborníci. Iniciativami, které

přesahují rámec archeologie nebo památkové péče, je možné zapojit do péče o památky nedávné minulosti další zájemce z řad místních komunit, nadšenců nebo turistů. Mohou tak vznikat partnerství pro určitý druh historického dědictví nebo pro území.

Příklad řízeného zapomení změn českého pohraničí po 2. světové válce není jediným případem zapomení v souvislosti s konfliktem v našich dějinách. Jak jsme již v tomto příspěvku naznačili, na připravenost čs. armády na válečný střet s nacistickým Německem se mělo zapomenout nejen po roce 1939, ale znovu po roce 1948. Na železnou oponu a její fyzickou podobu jsme s chutí zapomněli ještě dříve, než byla demontována, a většina obyvatel žijících dnes ve vnitrozemí České republiky si možná ani nevzpomene, s jakými procedurami byla spojena návštěva hraničního území při hranicích s Rakouskem nebo někdejší západním Německem, o přechodu hranice na povoleném místě ani nemluvě. Archeologie současnosti nám pomáhá nejen si vybavit vzpomínky, vyrovnat se s dobou, na kterou vzpomínáme, ale prostřednictvím ochrany a managementu jejího dědictví vysílá poselství dalším generacím, jejichž současnost bude mít své hranice již jinde.

Článek vznikl v rámci výzkumného cíle Archeologie, financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace NPÚ (DKRVO).

■ Poznámky

⁷⁵ Axel Klausmeier – Leo Schmidt, *Wall Remnants – Wall Traces*, Berlin/Bonn 2004.

⁷⁶ Schofield – Johnson (pozn. 68), s. 109.

⁷⁷ Ibidem, s. 109.

⁷⁸ Ibidem, s. 113.